

BULUDXAN XƏLİLOV

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

**Molla Pənah Vaqif:
özü və tarixin sözü**

BAKI – 2018

Buludxan Xəlilov.

“Molla Pənah Vaqif: özü və tarixin sözü”.

Bakı, “Adiloğlu” 2018, 92 səh.

Kitabda Molla Pənah Vaqiflə bağlı həqiqətlər diqqət mərkəzində saxlanılmaqla araşdırılır. Yusif Vəzir Çəmənəminlinin “İki od arasında” romanında və Səməd Vurğunun “Vaqif” dramında Molla Pənah Vaqif obrazı ilə bağlı məqamlara xüsusi yer ayrılır. Molla Vəli Vidadi ilə Molla Pənah Vaqif arasındakı dostluq münasibətinin özünəməxsusluğu xarakterizə olunur. Eyni zamanda Molla Pənah Vaqif yaradıcılığı milli intibah poeziyasının ən bariz nümunəsi kimi səciyyələndirilir.

İSBN 978-9952-25-106-7

© Adiloğlu, 2018

Molla Pənah Vaqiflə bağlı həqiqət və yenə də həqiqət...

Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı həmişə təzə və tərəvətli olacaqdır. Ona görə ki, M.P.Vaqifin şirin, anlaşılıq, aydın dili vardır. Hər bir azərbaycanlı oxucu M.P.Vaqifin yaradıcılığını oxuyur və asanlıqla başa düşür. Doğrudan da, M.P.Vaqifə qədər Azərbaycan dilində sadə, aydın və anlaşılıq bir üslubda yazan şairimiz az olubdur. Bəlkə də, əsas səbəblərdən biri bununla bağlı olduğundan, M.P.Vaqifin yaradıcılığı insanların hafizəsindən, yaddaşından ötürülərək bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. İnsanlar onun yaradıcılığını qəbul etməsəydi, onda onun şeirləri itibatar, dövrümüzdə gəlib çatmazdı. Ona görə ki, onun əsərləri vaxtında itib-batmış, əlyazmaları talan olmuşdur. Ancaq onun yaradıcılığını sevən insanlar, bütövlükdə xalq M.P.Vaqifin əsərlərini

yaddaşlarında yaşatmış, xanəndələr sözlərini məclislərdə ifa etmiş, yazmaq bacarığı olanlar şairin qəzəllərini, qoşmalarını, müxəmməslərini qələmə almışlar.

Bu cür real həqiqətlər bəzən Molla Pənah Vaqiflə bağlı uydurmaların da yaranmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə bəzən ədəbiyyatşünaslar Molla Pənah Vaqifə elmi yanaşmadan daha çox onun barəsində təhrifli fikirlərə istinad etməklə tədqiqat aparmışlar. Odur ki, Molla Pənah Vaqiflə bağlı müxtəlif dillərdə olan materialların toplanaraq çap olunması, kitabxanalarımızda özünə yer alması onun barəsində əsl həqiqəti üzə çıxarar və vaqifşünaslığın inkişafına xidmət edər. Bu mənada Yusif Vəzir Çəmənizəminli “Molla Pənah Vaqif haqqında” adlı məqaləsində yazır: “İndiyə qədər Vaqifin həyatına və dövrünə dair ətraflı olaraq bir əsər meydana çıxmamışdır. Yazılanlarda tarixi materiallarla bərabər bir çox uydurma şeylər var. Bunun başlıca səbəbi ədəbiyyatçılarımızın tarixi materiala elmi olmayaraq yanaşması və tarixçilərimizin fəaliyyət göstərmə-

məsidir. Halbuki Vaqifin dövrünə dair türk, rus və fars dillərində olduqca bol material var. Başlıca qüsurlardan biri də materialların ayrı-ayrı əllərdə olub, istədikləri kimi şərh edilməsindədir. Əsər basılsa, ya kitabxanada olsa, belə fərdi yanaşanlar olmaz və ümumin yoxlamasına imkan verilərək həqiqət meydana çıxar”. [1, 320] Deməli, Y.V.Çəmənizəminli vaqifşünaslıqda görüləcək işlərin istiqamətlərini aydın şəkildə göstərir: yazılanlarda tarixi materiallarla yanaşı, uydurma şeylərin olması və bunun nəticəsində ədəbiyyatşünasların tarixi materiallara elmi olmayaraq yanaşması, tarixçilərimizin vaqifşünaslıqla bağlı fəaliyyət göstərməməsi, Vaqifin dövrünə aid türk, rus və fars dillərində olan materiallardan lazımı səviyyədə istifadə olunmaması, Vaqiflə bağlı əldə olan materialların fərdi adamlarda olması və ondan istədikləri kimi istifadə etmələri və s. Göründüyü kimi, Y.V.Çəmənizəminli vaqifşünaslıqla bağlı mövcud olan problemlərin müəyyən bir qismini dəqiq şəkildə göstərmişdir.

M.P.Vaqif öz dövrünün böyük şairi, mütəfəkkiri və dövlət xadimi olmuşdur. “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz” fikri sübut edir ki, Vaqif dövründə oxuyanlar, savad sahibləri çox olmuşdur. Ancaq onların içərisində heç kəs M.P.Vaqif səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir. Atasının adı Mehdi ağa, adı Pənah olan şairin Vaqif təxəllüsünü götürməsi də təsadüfi deyildir. Belə ki, “Vaqif” sözü “xəbər dar”, “vəqf edən” mənalarında olmaqla Molla Pənah Vaqifin öz dövrünün mütəfəkkiri olduğunu təsdiq edir.

Molla Pənah Vaqif yaradıcılığının özünəməxsus realist ədəbi-estetik mövqeyi olmuşdur. Bundan başqa, onun yaradıcılığı təsdiq edir ki, milli özünüdərk M.P.Vaqif yaradıcılığında daha güclüdür. Onun yaradıcılığı azərbaycançılıq ideologiyasının təşəkkülündə önəmli rol oynamışdır.

Molla Pənah Vaqif saray adamı olmaqla yanaşı, vəzir kimi çalışmaqla yanaşı, həm də el-obaya, xalqa yaxın adam olmuşdur. Xalqın içərisindən çıxıb dövlət səviyyəsinə yüksəlmək və yaradıcılığında xalqın ruhunu, dövlətdə siyasi

fəaliyyət qabiliyyətini, bacarığını qoruyub saxlamaq yenə də M.P.Vaqifə məxsus keyfiyyətdir. Məhz bu baxımdan da “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz” zərb-məsəli M.P.Vaqifin kimliyinə verilən yüksək qiymətdir.

Vaxtilə M.F.Axundzadə “Nəzm və nəsr haqqında” məqaləsində M.Füzulinin nəzm ustası, ancaq onunla müqayisədə Qasım bəy Zakirin və Molla Pənah Vaqifin şair hesab olunması təsadüfi deyil. Bunu M.F.Axundzadə tərəfindən irəli sürülən təsadüfi fikir kimi hesab etmək olmaz və ədəbiyyatşünaslıqda belə də hesab olunmamışdır. M.F.Axundzadə nə dediyini və dediyinin elmi-nəzəri əsasını yaxşı bilmişdir. O yazırdı: “Bəhər surət, türk arasında dəxi bu zamana qədər mütəqəddimindən şair olmayıbdır. Füzuli şair deyil və xəyalatında əsla təsir yoxdur; ancaq nazimi ustaddır. Amma mən əyyami-səyahətimdə səfheyi-Qarabağda Molla Pənah Vaqifin bir para xəyalatını gördüm ki, zikr etdiyim şərt bir növ ilə onda göründü və dəxi Qasım bəy Sarucaluyi – Cavanşirə düçar oldum ki, əlhət türk dilində

onun mənsumatı mənim heyrətimə bais oldu. Ondan ötrü ki, dediyim şərt ziyadə onun mənsumatında tapıldı. Mənim əqidəmə görə, tarixi-hicridən indiyədək türk arasında şair münhəsirdir məhz bu iki şəxsə. Bir də bir Məsiha var imiş, xəyalatı az tapılır”. [2, 89-90]

M.F.Axundzadəyə görə, islam tarixindən indiyə qədər, yəni M.F.Axundzadə dövrünə qədər mövcud olan şairlər sırasında M.P.Vaqif və Q.Zakir fərqləndirilir. Təbii ki, Nəsimi, Nəvai, Füzuli və başqa türkdilli şairləri unutmaq olmaz. Bununla belə, M.F.Axundzadə yalnız M.P.Vaqifi, Q.Zakiri şair hesab etməklə şeirə, sənətə və onun qarşısında duranlara yeni tələblərlə yanaşmışdır.

M.F.Axundzadə Molla Pənah Vaqiflə Qasım bəy Zakirin bir-birindən fərqləndirilməsinə də ağıqlamışdır. O yazmışdır: “Bu iki şəxsin də fərqi bir-birindən budur ki, əgərçi Molla Pənah müqəddəm ərsəyə gəlmiş bu fənnə Qasım bəyə nisbət rəhnümadır və lakin ləzzət və təsir və mühəssənəti-nəzmiyyə Qasım bəyin xəyalatında çoxdur”. [2, 90] Deməli, M.F.Axundzadəyə görə,

M.P.Vaqif zaman etibarını ilə Qasım bəy Zakirdən öndə gələn şair olmaqla onunla müqayisədə yol göstərəndir, yəni bələdçidir. Ancaq dad, tam və iz buraxma, daxilinə işləmə və gözəl işlər, gözəl keyfiyyətlər (şeyrdə) Qasım bəydə çoxdur. M.F.Axundzadə öz fikrini təsdiq etmək üçün yazır: “Məsələn: Qasım bəy qafiyatında öz məhbubəsi ilə bir növ müxatibə və mükəlimə edir ki, adam valeh olur və vəqayə və güzərişatı və əhvali-müasirini və ətvaripirü cavanı bir növ ilə bəyan edir ki, insan vəcdə və zövqə gəlir. Bunun xəyalatı binəzirdir. Ancaq bunun əşarını oxuyanda müstəmə inana bilir ki, şeir vəqiyən ləzzətə bais olurmuş”. [2, 90] M.F.Axundzadəyə görə, Q.Zakir şeirlərində öz sevgilisi ilə elə danışır ki, adam valeh olur, hadisələri, baş verənləri və öz həməslərini, vəziyyəti elə təsvir edir ki, insan cuşa və zövqə gəlir. Bunun qiyməti misilsizdir. Onun şeirlərini oxuyanda dinləyici, həmənlə şeirlərə qulaq asan inanır ki, şeir həqiqətən ləzzət verir.

M.F.Axundzadə islam millətini xəbərdar edir ki, onlar şeirlə nəzmin fərqlənməsinə vara bilsinlər.

Əslində M.F.Axundzadə zamanın şairini və zamanın şeirini anlatmağa çalışır. Bununla da özləri barədə bədgüman olanların diqqətinə çatdırır ki, onlar şair olmadıqlarını anlasınlar və “yavan nəzmlərin” yaranmasına vaxt sərf etməsinlər. Bu mənada M.F.Axundzadənin fikirlərini olduğu kimi təqdim edirik: “Lilaza (buna görə də – B.X.) milləti-islami şeirlə nəzmin fərqiindən vaqif və bu iki şəxs haqqında arif etmək üçün onların mənzumatını – o miqdarda ki, dəstgir oldu (ələ keçdi – B.X.), – bir mücəllədin içində basdırıb müntəzir edirəm. Taki, bundan sonra şeir maddəsi ilə zühura gələn vücudlara nümunə və əndazə olsun və bunların əşarını görəndən sonra bir para öz haqlarında müştəbeh olan nəzm sənətkarları şair olmadıqlarını anlayıb, bihudə özlərini zəhmətə salmaqdan və yavan nəzmlərin inşasına övqət şərf eləməkdən əl çəksinlər”. [2, 90] Beləliklə, M.F.Axundzadənin “Nəzm və nəsr haqqında” məqaləsində M.P.Vaqifin ədəbiyyat tarixində mövqeyi ilə bağlı fikirlərini belə ümumiləşdirmək mümkündür:

a) M.P.Vaqif şairdir. Ona görə ki, o, təsviri realizmin banisi kimi qəzəlçilikdən uzaqlaşdı, ədəbiyyatı yeni istiqamətə yönəltdi.

b) M.P.Vaqif zaman etibarını ilə Q.Zakirdən qabaqda olduğu üçün o, ədəbiyyatda yeni bir yol açdı.

c) Mirzə Fətəli Axundzadə çox yaxşı bilirdi ki, ərəb, fars dillərinin Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə təsiri olmuşdur. O, “Süavi Əfəndinin əqidəsinə qarşı kritika” adlı məqaləsində yazırdı: “Ərəblər bizə qalib gələrək öz dillərini bizə qəbul etdirdilər və öz dillərini bizim dilimizə qarışdırdılar. Bizi əsl öz dilimizdə yazılan kitabları dərk etmək üçün ərəb dilini və qaidələrini bilməyə məcbur etdilər. Buna görə fars dilində yazılan kitabları anlamaq üçün iki, türk dilində yazılan kitabları anlamaq üçün isə üç dil bilməyə məcburuq”. Bu mənada doğma ana dilini yabançı dillərin təsirindən təmizləmək M.F.Axundzadəni narahat etməyə bilməzdi. Axı M.F.Axundzadə millətinin, xalqının, dilinin tərəqqisi üçün əlindən gələni əsirgəməyən ictimai xadim idi. O, Azərbaycan balalarının məktəbdə çəkdiyi əziy-

yətləri də başa düşürdü. Məmməd Cəfərin sözləri ilə desək, “Azərbaycan balası məktəbdə öz ana dilinin qayda-qanunları əvəzində ərəb, fars dillərinin qayda-qanunlarını, ərəb, fars sərf-nəhvini öyrənməli olmuşdu. Odur ki, Axundov ədəbi dili sadələşdirməyi, yabançı kəlmələrdən təmizləməyi təklif edirdi”. [3, 432] Məhz bu məqam M.F.Axundzadəyə imkan yaradırdı. Belə ki, M.P.Vaqif dilimizi sadələşdirməyə, milliləşdirməyə üstünlük verirdi. Bu üstünlük isə M.F.Axundzadənin tələblərinə cavab verir, onun istəklərini təmin edirdi. M.F.Axundzadə Azərbaycan ədəbi dilini hansı halda görmək istəyirdisə, M.P.Vaqif də həmin halda Azərbaycan ədəbi dilinə xidmət edirdi. Yenə də Məmməd Cəfərin sözləri ilə desək, “O, (M.F.Axundzadə – B.X.) Azərbaycan ədəbi dilini elə bir hala gətirmək istəyirdi ki, bir azərbaycanlı da rus və ya fransız kimi təkcə öz dilinin qayda-qanunlarını öyrənməklə öz kitablarını başa düşməyə qadir olsun”. [3, 432] Məhz M.P.Vaqif yaradıcılığını Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarını bilən hər

bir kəs oxuyub başa düşə bilməsi ilə bağlı olaraq M.F.Axundzadə onu təqdir edirdi. M.F.Axundzadəyə görə, hər hansı bir dil başqa dillərin hesabına zənginləşə bilər və bu, məqsədəuyğun prosesdir. Ancaq hər bir dil bu zaman başqa dillərin təsiri altında əzilməməli, korlanmamalı və təsir altına düşməməlidir. Odur ki, M.P.Vaqif bu baxımdan da Azərbaycan ədəbi dilinin ruhunu, təbiətini qoruyur və bu dilin lüğət tərkibinin milli imkanlarına daha üstünlük verirdi. M.P.Vaqifin belə bir mövqə tutmasını M.F.Axundzadə dəyərləndirir nəzm ustasının (M.P.Vaqifin) özünəməxsusluğu kimi qiymətləndirirdi.

ç) M.F.Axundov belə hesab edirdi ki, hər bir xalq ədəbiyyatını, mədəniyyətini öz doğma dilində yazmalıdır. Doğrudan da, bunun özü ən böyük siyasətdir. Həm də ən böyük mədəniyyətdir. Ən böyük siyasət də, ən böyük mədəniyyət də xalqa bağlılıqdan qaynaqlanır. Təsadüfi deyil ki, M.P.Vaqif canlı xalq dilinə bağlı bir sənətkar olmaqla şeir dilinin incəliklərini özündə əks etdirir, ədəbi dilin inkişafına xalq dilinin imkanları çər-

çivəsində xidmət edirdi. Bu cəhəti M.F.Axundzadə M.P.Vaqıfdə aşkar etdiyi üçün onu qiymətləndirirdi. Deməli, M.P.Vaqif M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşlərinin tələblərini bu baxımdan da ödəyirdi. Təsadüfi deyil ki, Məmməd Cəfər Mirzə Fətəlinin ədəbi-tənqidi görüşlərinə belə yanaşırdı: Axundova görə, sənət əsərinin dili xalqın canlı dili üzərində qurulmalıdır və bu dilin zənginləşməsinə xidmət etməlidir. O, (M.F.Axundzadə – B.X.) ədəbi dildə yüksək üsluba və “izhari-fəzl üçün” işlənən sözlərə zidd idi. O, (M.F.Axundzadə – B.X.) ədəbi-bədii dildə sadəliyi, aydınlığı və reallığı müdafiə edirdi, göstərirdi ki: “Ləfzidən qərəz, ifadəyi-mənədir”. [3, 432] Beləliklə, bir daha qeyd etmək yerinə düşər ki, M.P.Vaqifin dili sadə, aydın və reallığı əks etdirən dil olmaqla M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşlərinin tələblərini ödəyirdi.

d) M.P.Vaqifin dili şeir dili olmaqla yeknəsəq, köhnəlmiş söz, ifadə və ibarələrdən uzaq idi. Həm də M.P.Vaqifin dili şeir dilinin (nəzm dilinin) tələblərinə cavab verirdi. Nəzm və nəsr

dilinin hər birinin özünəməxsusluğu, təbii ki, M.F.Axundzadənin də ədəbi tənqidi görüşlərində özünə yer alırdı. Odur ki, Məmməd Cəfər M.F.Axundzadənin nəzm, nəsr əsərlərinə və onların dilinə yanaşmasını nəzərə alaraq yazır: “O, (M.F.Axundzadə – B.X.) ayrı-ayrı ədəbi janrların da xüsusi dili olduğunu göstərir. Axundova görə, şeir dili nəsr dilindən ciddi fərqlənməlidir. Şeirin dili nəsrə görə həyəcanlandırıcı olmalı, şeir dili xalqın canlı dili və xalq ifadələrinin bütün incəliklərini, inkişafını, yeniliyini özündə əks etdirməlidir. Yeknəsəq, zəhlətökən və köhnəlmiş sözlər, ifadələr, ibarələr şeir dili üçün yaramaz. Axundov Siruşun öz qəsidəsində işlətdiyi “əzzə və çəllə”, “əleyhümüssəlavət”, “əqarib”, “həşərat”, “dəhüdü” kimi sözləri misal gətirərək qeyd edir ki: “Bu kəlmələrin nəsrdə işlənilməsinə yol verilə bilər, lakin şeirdə işlənilməsi məqbul deyildir. Məsələn, “əzzə”, “çəllə” vaizlərin minbər üstündə zikr etdikləri kəlmələrdəndir. “Əleyhümüssəlavət” çovuşların Xorasan və Kərbəla züvvarlarının qabağında oxuduqları minacatlarında

olan kəlmələrdəndir”. [3, 432-433] M.F.Axundzadənin mövqeyi ilə M.P.Vaqifə yanaşsaq, görürük ki, onun dili oxucunu həyəcanlandırır, o, çəkinmədən, tərəddüd etmədən sözləri, ifadələri, ən başlıcası fikri oxucuya təqdim edir. Doğrudan-doğruya oxucu M.P.Vaqifin şeirlərinin təsiri altında həyəcanlanır.

M.P.Vaqif lirik şeiri realist inkişaf yoluna saldı. Həmid Araslı yazır: “Vaqif yaradıcılığı lirik poeziyanın artıq müəyyən inkişaf yolu keçib formalaşmaqda olduğu bir dövrə təsadüf edir. Vaqif isə formalaşmaqda olan lirik şeiri yeni realist inkişaf yoluna salaraq, onu xalq ruhuna, xalq zövqünə yaxınlaşdırmış, özünə qədərki fərqli bir yolla istiqamətləndirmişdir”. [4, 5] M.P.Vaqif zamandan, dövrdən, həyatdan narazı şeirlərində də, nikbin əhval-ruhiyyəli şeirlərində də olduqca real, zövqlü bir şairdir. Bunu onun şeirlərindən hər biri, o cümlədən “Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim”, “Kür qırağının əcəb seyrangahı var” qoşmaları təsdiq edir. Qoşmaların hər ikisində

M.P.Vaqifin narazılığı real olduğu qədər də o, nikbin əhval-ruhiyyədədir. Müqayisə edək:

*Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.
Dügiylə yağ hamı çoxdan tükənmiş,
Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur.*

Yaxud:

*Kür qırağının əcəb seyrangahı var,
Yaşılbaş sonası, hayıf ki, yoxdur!
Ucu tər ciğalı siyah tellərin
Hərdən tamaşası, hayıf ki, yoxdur!*

Beləliklə, M.P.Vaqif yaradıcılığı ədəbiyyat tarixində fərqli və özünəməxsus bir mahiyyətdə təsdiqini tapdı.

Molla Pənah Vaqif yaradıcılığı vaqifşünaslıqda nə qədər tədqiq edilsə də, hələ də onun əsərləri tam şəkildə bizə gəlib çatmadığı üçün, tam sona qədər toplanmadığı üçün şairin bütün əsərlərini təfsilatı ilə öyrənilməsinə təsəvvürdə canlandırmaq çox çətinidir. Ancaq bununla belə, M.P.Vaqif o tipli sənətkardır ki, onun yaradıcılığı əsasında

tərcüme-yi-halının ən mühüm məqamlarını təsəvvür etmək mümkündür. Və tərcüme-yi-halının ən mühüm məqamlarını yazmaq mümkündür. Yəni M.P.Vaqifin yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslar, tədqiqatçılar, tarixçilər və geniş oxucu kütləsi üçün əsas mənbələrdən biridir. Bu, Firudin bəy Köçərlinin, Həmid Araslıının, Salman Mümtazın, Mirzə Yusif Nersesovun (Qarabağının), Mirzə Adıgözəl bəyin, Mirzə Camal Cavanşirin, Əhməd bəy Cavanşirin, Mir Mehdi Xəzaninin, Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlunun və digərlərinin xidmətlərinə kölgə salmaq deyil. Əksinə M.P.Vaqifin yaradıcılığının, eləcə də özünün (dövlət xadimi kimi) mükəmməlliyindən irəli gəlir. M.P.Vaqif yaradıcılığının və dövlət xadimi kimi özünün mükəmməlliyi hətta bir məqamı da öz kölgəsində saxlayır. Həmin məqam budur ki, M.P.Vaqifin özü qədər obrazını yaradan ikincisi yoxdur. Burada Y.V.Çəmənəminlinin “Qan içində” (“İki od arasında”) romanını, S.Vurğunun “Vaqif” dramını nəzərdə tuturuq. Yenə də Y.V.Çəmənəminlinin, S.Vurğunun Vaqif barədəki ədəbi-bədii yaradıcılıqlarına kölgə salmadan

qeyd etməli oluruq ki, M.P.Vaqifin yaradıcılığı onun obrazı barədə daha dərin təsəvvür yaradır, nəinki Y.V.Çəmənəminlinin, S.Vurğunun əsərlərindəki Vaqif obrazı. Ancaq Y.V.Çəmənəminlini də, S.Vurğunu da Vaqif obrazını bədii ədəbiyyata gətirməyə məcbur edən səbəb və yaxud səbəblər vardır. Həmin səbəb və səbəblər sırasında olanlardan biri də milli bədii təfəkkürə və etnoqrafik yaddaşa bağlılıqdır. Y.V.Çəmənəminlini də, S.Vurğunu da milli bədii təfəkkürə bağlılıq, sədaqət, heç şübhəsiz ki, hörmət, ehtiram Vaqifin bədii obrazını yaratmağa imkan yaratmış, kömək etmişdir. Başqa bir tərəfdən, XVIII əsr tarixinin qaranlıq məqamlarını, ictimai-siyasi mənzərəsini açmaq təkcə siyasətçilərin, tarixçilərin deyil, həm də tarixi mövzulara müraciət edən ədiblərin işi olmuşdur. Bu məsələ ədəbiyyat tarixində ənənəyə çevrilmiş bir hal olmaqla, təbii ki, Y.V.Çəmənəminlini də, S.Vurğunu da narahat etməyə bilməzdi. Ona görə də hər iki sənətkar (Y.V.Çəmənəminli, S.Vurğun) Vaqif obrazı ilə yanaşı, XVIII əsrin ictimai-siyasi mühitini ictimailəşdirməyi özlərinə borc

hesab etmişlər. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, M.P.Vaqifin dövründə Azərbaycandakı ictimai-siyasi vəziyyəti açmaq, təhlil etmək üçün Y.V.Çəmənəmənlinin romanının, S.Vurğunun dramının böyük əhəmiyyəti vardır. Hər iki sənətkarın yaradıcılığı əsasında geniş oxucu kütləsinin anlaya biləcəyi bir üslubda (bədi üslubda) o dövrün ictimai-siyasi mənzərəsi yaradılır. O dövr barədə təsəvvürlər dərinləşir. Türkiyə və İran istilasından xilas olunaraq öz müstəqilliyini bərpa etmək üçün Rusiyaya meyilin güclənməsi, hakimiyyət iddiasında olan xanlıqlar arasındakı ziddiyyətlər (İbrahim xan, Fətəli xan) və s. məsələlər geniş oxucu kütləsini XVIII əsrin ictimai-siyasi mənzərəsi ilə tanış edir. Və bu məqamda Molla Pənah Vaqifin Rusiyaya meyilini birmənalı qəbul etmək olmaz. Molla Pənah Vaqif çox yaxşı bilirdi ki, Rusiya da imperiya maraqlarına uyğun olaraq, İran kimi Azərbaycana (o cümlədən Zaqafqaziyaya) münasibət bəsləyir. Ancaq bununla belə, M.P.Vaqifin Rusiyaya meyilinin özündə də bir siyasət olmuşdur. Bu siyasət M.P.Vaqifə görə, Qarabağ xanlığının

müstəqilliyini (o cümlədən Azərbaycanın) qorumağa xidmət etmişdir. Odur ki, S.Vurğun “Vaqif” dramında Qarabağ xanı İbrahim xanın dili ilə deyir:

*Bir yandan Türkiyə, bir yandan İran,
Ordan da Rusiya göndərir fərman...*

Eləcə də Y.V.Çəmənəmənlinin “Qan içində” (“İki od arasında”) romanında Vaqifin yaşadığı dövrün reallıqları təsvir olunur. Həm də Vaqifin siyasi mövqeyinin xarakterini açır. Ən azı onun siyasi mövqeyində qətilik, birmənalılıq özünü göstərir. “İki od arasında” seçimi etmək, daha doğrusu, hansı tərəfi seçməyin özü də bir siyasətdir. Bu cür siyasəti tarixin sınağından çıxmaqda bir cəsarət, mövqə sahibi olmaq, sabaha inam və etibarın açarını tapmaq kimi də qəbul etmək olar. Elə bu məqamda bir məsələni də aydınlaşdırmağa ehtiyac var. Aydınlaşdırılmasına ehtiyac olan məsələ nədir? Aydınlaşdırılmasına ehtiyac olan məsələ budur ki, İbrahim xanın da, Fətəli xanın da gücləri, qüdrətləri olsa da, vahid

və bütöv Azərbaycan düşüncələri, həmin düşüncəni həyata keçirə bilmək siyasətləri yoxuydu. Belə olan təqdirdə şərq elmlərini bilən, mükəmməl mədrəsə təhsili olan, Salahlıda məsciddə bir müddət məktəbdarlıq edən Molla Pənah, daha sonra Vaqif təxəllüsü ilə yazan Molla Pənah Vaqif dünyagörüşü, biliyi baxımından İbrahim xandan da, Fətəli xandan da fərqlənirdi. M.P.Vaqifin milli və azərbaycançılıq düşüncəsi, siyasi dünyagörüşü və biliyi İbrahim xandan, Fətəli xandan üstün görünürdü. Odur ki, M.P.Vaqifin mövqeyinə təkcə Qarabağ xanlığının vəzirinin tutduğu mövqe kimi yox, həm də elmi, bilikli, dünyagörüşlü, siyasi cəhətdən yetkin olan bir siyasətçi-vətəndaşın mövqeyi kimi baxmaq lazım gəlir. Axı M.P.Vaqifin sarayda olması təsadüfi deyil. Onu saraya xalqın istək və arzusu, özünün ağılı və istedadı gətirir. M.P.Vaqifi saraya nücum və mühəndislik elmlərini bilməsi gətirir. Onun istedadı, biliyi və elmi sayəsində xan bütün səfərlərdə onu özü ilə aparır. Deməli, təcrübəli, istedadlı diplomat (M.P.Vaqif) Qarabağ xanlığının

taleyinə elə-belə yanaşa bilməzdi. Onun yanaşmasında böyük həqiqətin, gerçəkliyin olduğuna şübhə ilə yanaşmaq olmaz. Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, M.P.Vaqifin Rusiya ilə olan əlaqələrinin möhkəmlənməsi səbəbsiz olmamışdır. Belə ki, Ağa Məhəmməd şah Qacarın hücumundan qorunmaq üçün, o zaman Azərbaycandakı xanlıqların birləşməsinə nail olmaq üçün, bir müddət ölkədəki təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə M.P.Vaqif Rusiya ilə olan siyasi əlaqələri möhkəmlətməyə çalışmış və bunu çıxış yolu hesab etmişdir. Öz dövrünün görkəmli diplomatu M.P.Vaqif başqa bir yolu görə bilməmişdir. Həm də başqa bir yol olmuşdurmu? Eyni zamanda M.P.Vaqifin mövqeyindən fərqli olan başqa bir yolun hansı üstün cəhətləri olmuşdur? Həmin üstün cəhətlərə (!) Azərbaycan xanlıqları hazır olmuşdurmu? Çıxış yollarının (bəyənilən və bəyənilməyən) hansı reallıqla uyuşmuş, hansı reallıqdan uzaqda olmuşdur? Bu qəbildən olan çoxlu suallar M.P.Vaqifin mövqeyinə bəraət qazandırır.

Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin “İki od arasında” romanında Molla Pənah Vaqif obrazı...

Yusif Vəzir Çəmənzəminli və Səməd Vurgun Vaqif obrazını yaratmaqla tədqiqatçılar, eləcə də oxucular üçün mənbə rolunu oynadı. Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin 1937-ci ildə qələmə aldığı və ilk dəfə 1964-cü ildə “Qan içində” adı ilə çap olunan “İki od arasında” romanında M.P.Vaqiflə bağlı aşağıdakı məqamlar diqqət mərkəzində saxlanılmışdır:

1) Romanın əsas qəhrəmanlarından biri olan M.P.Vaqif yalnız şair kimi, özü də gözəllikdən ilham alan şair kimi səciyyələndirilməmiş, həm də Qarabağ xanlığında mühüm mövqeyi olan mahir bir siyasətçi, diplomat kimi xarakterizə edilmişdir.

2) M.P.Vaqif bir şair kimi nə qədər gözəlliyə bağlıdırsa, nə qədər həssas və xeyirxahdırsa, eşikağası kimi də bir o qədər məsuliyyətli, tədbirli və təəssübkeşdir.

3) M.P.Vaqifin şairliyi onun diplomat kimi fəaliyyətində köməyinə çatır. Yəni diplomat M.P.Vaqif şair M.P.Vaqifdən bəhrələnir. Şair M.P.Vaqifin həssaslığı və xeyirxahlığı diplomat M.P.Vaqifin məsuliyyətli, tədbirli və təəssübkeş olmasını tamamlayır. Təsadüfi deyil ki, M.P.Vaqif İrakli xanın sarayında keçirilən tədbirdə ona “padşah” deyil, “vali” kimi müraciət edir. Ona görə ki, Rusiyanın himayəsinə girmiş İrakliyə padşah demək İrana olan münasibəti pozmuş olardı. Nəticədə Qarabağ xanlığına ziyan gətirə bilərdi. Odur ki, şərq diplomatının, yəni M.P.Vaqifin bu ehtiyatlı hərəkəti Rusiya çarının nümayəndəsi Burnasov tərəfindən təqdir olunur, başqa sözlə, onu heyran edir.

4) M.P.Vaqifin eşikağası kimi əsas missiyası bunlardan ibarətdir: Qarabağ xanlığının müstəqilliyinə nail olmaq, qonşu ölkələrlə əlaqəni

genişləndirmək, Qarabağ xanlığının inkişafını mütərəqqi istiqamətə yönəltmək, mühafizəkar İranla müqayisədə Rusiyanı daha etibarlı himayədar hesab etmək və s. Ancaq M.P.Vaqif Rusiyanın himayəsinə keçməklə Qarabağ xanlığının müstəqilliyini də məhdudlaşdırmaq istəmirdi. M.P.Vaqif Qarabağ xanlığının müstəqilliyini məhdudlaşdırmaqla heç cür barışmırdı.

5) Y.V.Çəmənəzəminli M.P.Vaqifi xalqa yaxın, uzaqgörən diplomat kimi səciyyələndirirdi. O, M.P.Vaqifi sarayda xalqın təmsilçisi kimi, xalq müdriqliyinin təcəssümü kimi xarakterizə edirdi.

6) Y.V.Çəmənəzəminli Mirzə Camal Cavanşirin Qarabağ tarixinə dair yazdığı əsəri nadir əsər hesab edir. Bu əsəri Vaqifin tərcümeyi-halını öyrənmək üçün mötəbər mənbə kimi qiymətləndirir. Y.V.Çəmənəzəminli “Molla Pənah Vaqif haqqında” məqaləsində yazır: “Mirzə Camalın Qarabağ tarixinə dair yazdığı əsər də nadir olaraq ələ keçməyən və yanlış təfsirə uğrayan materialdan

biridir. Bu kitab Vaqifin tərcümeyi-halını öyrənmək üçün ən mötəbər mənbə sayılır”. [1, 320]

7) Y.V.Çəmənəzəminli M.P.Vaqifin tərcümeyi-halını öyrənmək üçün mötəbər mənbə sayılan Mirzə Camal Cavanşirin Qarabağ tarixinə dair əsər yazmasının hansı məqsəd daşmasını da onun sözləri ilə verir. Daha doğrusu, Mirzə Camal Cavanşirin öz kitabının müqəddiməsində bu barədə yazdığını təqdim edir. Yəni Mirzə Camal Cavanşirin kitabı nə məqsədlə yazdığını diqqət mərkəzində saxlayır. Bu mənada Y.V.Çəmənəzəminli “Molla Pənah Vaqif haqqında” məqaləsində Mirzə Camal Cavanşirin Qarabağ tarixinə dair əsəri nə məqsədlə yazdığını olduğu kimi verir: “Çünki mən, Mirzə Camal Qələbəyi Məhəmmədxanbəy oğlu Cavanşirin müsəlman elmlərinə və təvərixinə (tarixlərinə – B.X.) ittilaim olub (xəbərdar olub, agah olub – B.X.). Qarabağın cəmi əhvalatına və hər növ nağıl və hekayətinə xah görmək və xah müsin (qoca – B.X.) və kardan (iş bilən, iş anlayan, işdən xəbəri olan – B.X.) kəslərdən diqqətlə təhqiq edib (həqiqəti axtarıb meydana çıxarma –

B.X.) eşitmək vasitəsilə bələdiyyəti-tamım var idi və həm əlli sənə miqdarı mərhuman İbrahim xan və Mehdiqulu xan Qarabaği xidmətlərində mirzəlik edib və Qarabağ vilayətində dəxi vəzarət qılıb (vəzirlik edib – B.X.) və xanların əyyami-hökuməti münqəzir olandan sonra (xanların hökuməti bitəndən sonra – B.X.) müddəti-mütəmadi yenə dövləti-Rusiyyəyə xidmətkar və sədaqətsüvar (sədaqətli at minmiş, minici – B.X.) idim. Bana binaən (görə – B.X.) 1847-ci ildə cənab sərdari məmaliki-Qafqaziyyə (Qafqaz məmləkəti – B.X.) qraf Mixail Semyonoviç Voronsovun fərmayışinə (buyuruğuna, əmrinə – B.X.) binaən əhvalati-Qarabaği və hökumət və iqtislali-xəvanini-mərhumin: Pənah xan və İbrahim xan və Mehdiqulu xan və hakəza. Dövləti-Rusiyyə ilə dövləti-İrannın məbeynlərində (aralarında – B.X.) vaqe olan cəng və ədavətləri və münasib məqam və günçayış olan (tutum olan – B.X.) sair vəqayeyi-mütəfərriqəni 26 fəsil və bir xatimə (xülasə, son – B.X.) üzrə cəm və tərtib edib, sərdari-müəzzəmileyliə (böyük canisinə, baş komandirə – B.X.) ərz və pişnihad

elədim (təqdim elədim – B.X.). Bu qərar zil (böyük, yan – B.X.) üzrə ki, zikr (yada salmaq – B.X.) olunur”. [1, 320]

Beləliklə, Mirzə Camal Cavanşirin Qarabağ tarixi ilə bağlı yazdığı kitabın yuxarıda qeyd olunan müqəddiməsindən aşağıdakı məsələlər bəlli olur:

a) Məlum olur ki, Qarabağ tarixi ilə bağlı kitabın müəllifi Mirzə Camal Cavanşirdir.

b) Mirzə Camal Cavanşirin kimliyi barədə müəyyən qədər məlumat əldə olunur. Məlum olur ki, Mirzə Camal Cavanşir Qarabağa aid müxtəlif məlumatları bu işdən xəbərdar olanlardan, qocalardan toplayıb və həqiqəti meydana çıxarmaq istəyibdir.

c) Mirzə Camal Cavanşir əlli il müddətində İbrahim xana, Mehdiqulu xana Qarabağda mirzəlik edibdir. O, Qarabağda vəzirlik etdikdən sonra bir müddət Rusiya dövlətinə sədaqətlə xidmət etmişdir. 1847-ci ildə Qafqazın sərdarı qraf Mixail Semyonoviç Voronsovun buyuruğuna, əmrinə əsasən Qarabağa, eləcə də Pənah xana, İbra-

him xana, Mehdiqulu xana dair məlumatları toplamış, müqəddimədən, 26 fəsildən və xülasədən ibarət kitab yazmışdır. Yazdığı bu kitabı qraf Mixail Semyonoviç Voronsova təqdim etmişdir.

8) Mirzə Camal Cavanşir öz kitabında Molla Pənah Vaqifin kimliyi barədə də yazmışdır. Onun Molla Pənah Vaqifin kimliyi barədə yazdıqlarını Yusif Vəzir Çəmənəminli “Molla Pənah Vaqif haqqında” məqaləsində belə verir: “Molla Pənah bir sahib kamal və müdəbbir (tədbirli, uzaqgörən – B.X.) və təcrübəkar və xoşgöftər (şirin danışan – B.X.) adam idi. Və özü dəxi İbrahim xanın vəziri və çox mütəmədidi ki, hər ümur-hökumətdə (hökumətdə işlər, əmrlər – B.X.) Molla Pənah axundun tədbiri və müşavirəsi ilə rəftar edərdi və ona yaxşı inanıb etimad etmişdi ki, övladından artıq onun xatirini mənzur edərdi və ona çox-çox hörmətlər edib ixtiyariküllü vermişdi. Xan Dağıstana və Car və Balakənə gedən vaxtda Molla Pənah çün muğanlı Cəmil ağanın ittifaqı ilə ki, Təklə muğanlı həm əslən qədim Qazax elindəndirlər, ikisi Tiflis canibinə

(tərəfə – B.X.) getmişdilər, oradan Qarabağa müavidət (qayıdış, qayıtma – B.X.) edən zamanda və yainki bir rəvayətdə Qarabağda Ağa Məhəmməd şahın xofundan qaçıb xanın dalınca o tərəfə əzm (niyyət, məqsəd – B.X.) etdiyi halda Gəncənin dağlarının həvalisində (ətrafında – B.X.) Gəncə hakimi Cavad xan onu özünə olan sovqat (qabağına qatma, aparma – B.X.) bilib tutub öz ittifaqı ilə Ağa Məhəmməd şahın hüzuruna gətirmişdi. Çünki şah onu tutub çoxdan qətlə yetirməyə şövqmənd (şövqlü, həvəsli, arzulu – B.X.) var idi...” [1, 321] Molla Pənah Vaqifin kimliyi ilə bağlı bu qeyd olunanları belə ümumiləşdirmək olar:

a) Molla Pənah Vaqif ağıl, kamal sahibi, tədbirli, uzaqgörən, şirin danışan bir adam olmuşdur.

b) Molla Pənah Vaqif İbrahim xanın vəziri olmuş, ona böyük etimad edilmiş, hökumətdəki hər bir iş, əmr onun tədbiri və müşavirəsi ilə həyata keçirilmişdir. İbrahim xan Molla Pənah Vaqifə etibar etmiş, ona inanmış, böyük hörmət

göstərmiş, övladından çox xatirini istəmiş, külli ixtiyar vermişdir.

c) Ağa Məhəmməd şah Qacar çoxdan Molla Pənah Vaqifi qətlə yetirməyə şövqlü, həvəsli olmuşdur. Odur ki, İbrahim xan Dağıstana, Car və Balakənə gedən vaxt Molla Pənah Vaqif əslən Qazağın Təklə Muğanlısından olan Cəmil ağa ilə birlikdə Tiflisə getmişdir. Başqa bir rəvayətə görə, Ağa Məhəmməd Şah Qacarın qorxusundan Tiflisdən qayıdarkən, digər bir rəvayətə görə, yenə də Ağa Məhəmməd Şah Qacarın qorxusundan İbrahim xanın dalınca gedərkən Gəncə dağlarının ətrafında olur və bu zaman Gəncə xanı Cavad xan onu tutub özü ilə Ağa Məhəmməd şah Qacarın hüzuruna gətirir.

9) Daha sonra Molla Pənah Vaqifin kimliyi ilə bağlı Y.V.Çəmənəminli “Molla Pənah Vaqif haqqında” məqaləsində Mirzə Camal Cavanşirə istinad edir: “Axund Molla Pənahı qüruba bir, ya iki saat qalmış Şuşa qalasına gətirdilər və Məhəmməd Həsən ağanın evinin qapısında ki, şah (Ağa Məhəmməd şah) orada mənzil eləmiş-

di, dəstgir (dustaq, əsir – B.X.) saxlayıb şaha məlum etdilər. Şah buyurdu ki, bu gecə onu yaxşı mühafizət edib sabah ona bir siyasət edim ki, ibrətilnazirin (ibrətli idarə edən – B.X.) olsun. Qərək, o halda Məhəmməd Hüseyn xan Qacar sərkeşik başı ki, çox müqərriblərdəndi, axundu qapıda əlləri bağlı görüb soruşdu: Bu kimdir?

Dedilər: bu həmənlə məşhur molla Pənahdır ki, eşidibsiniz. Haman dəm ağzını fəhş və lətaillata açıb axunda çox yaman fəhşlər (söyüşlər – B.X.) və itab (məzəmmət, üzünü danlama – B.X.) və xitablar elədi. Axund biçərə ərz elədi ki, ey xani əzimuşilən, siz böyük olan şəxs varsınız və padşahi-İrənin mütəmadi, nəzərkərdəsi və müqərribi-hüzurusunuz. Layiq deyil ki, siz dəstkir və günahkar və müqəyyəd və giriftar və biçərə və dərmandələrə yaman kəlmələr və fəhş və hədyan sözlər buyurasınız, bəlkə sizin rütbə və məratibinizə şayistə olan budur ki, gərək ətvar və əxlaqi-həsənə və göftar və rəftari-nəcibənə sizdən rühur edə və bu günə dərmandə və əsir və xaif (qorxaq–B.X.) olan acizlərə siz dildarlıq gərək verib,

əltaf (lütf – B.X.) və mərhəmət və əfv və ətayə (bağışlama – B.X.) ümidvar qılasınız. Nəinki şahın qəzəbindən müqəddəm siz qəzəbnak olub dilazarlıq edəsiniz”. [1, 321]

Beləliklə, Y.V.Çəmənəminlinin Mirzə Camal Cavanşirə yuxarıdakı istinadını belə ümumiləşdirmək olar:

a) Dustaq əsir olan Molla Pənah Vaqifi ömrünün sonuna iki saat qalmış Şuşa qalasına gətirirlər. Məhəmməd Həsən ağanın evində özünə mənzil yeri seçən Ağa Məhəmməd şah Qacara Molla Pənah Vaqifin dustaq olduğunu deyirlər. Məhəmməd şah Qacar deyir ki, onu (yəni Molla Pənah Vaqifi) bu gecə yaxşı mühafizə edin, sabah ona elə bir siyasət edim ki, ibrətli idarədən olsun. Elə bu dəmdə qapıda Ağa Məhəmməd şah Qacar əlləri bağlı olan dustağı (Vaqifi) görür və soruşur ki, bu kimdir? Ona deyirlər ki, bu eşitdiyiniz Molla Pənah Vaqifdir.

b) Ağa Məhəmməd şah Qacar Molla Pənah Vaqifi görən kimi ona söyüş söyür və onu məzəmmət edir. Molla Pənah Vaqif isə deyir ki, siz

İrənin padşahısız, sizə nəzakətsiz davranmaq yaraşmır. Dustaq, əsir adamlara söyüş kəlmələrini, hədyan sözləri işlətmək sizə layiq deyil. Siz gərək əsir, qorxaq adamlara lütf edəsiniz, onları bağışlayasınız. Nəinki onlara qəzəblənib dilazarlıq edəsiniz. Molla Pənah Vaqifin Ağa Məhəmməd şah Qacara ölçülü-biçili fikir söyləməsi onun diplomat olmasından, həm də şairliyindən irəli gəlir.

Ağa Məhəmməd şah Qacar Molla Pənah Vaqifin sözlərindən mütəəssir olmur, əksinə söyüş və hədyan sözlərini davam etdirir. Bu mənada Y.V.Çəmənəminli Mirzə Camal Cavanşirə istinad edərək yazır: “Məhəmməd Hüseyn xan bu günə kəlimatdan heç bir mütəəssir olmayıb yenə fəhş və hədyana ziyada başladı. Axund “hər ki dəst əz çan bişuyəd, hər çi dər dil dərəd bişuyəd” (Candan ümidini kəsən adam ürəyində nə varsa söylər) məzmununa görə dəxi qərar etməyib haman xanın cavabını dəxi ziyadə fəhşkarlıq və dürüst köftarlıq edib dedi: “Ey xaninanəcib, qəzayi-sübyanı və dövri-zamanı və müqəddimeyi-

fərdanı sən nə bilirsən. Bəlkə sabah şah və ya fələyi-kəcrəftar və təqdiri-pərvərdigar bir xeyri-təriq-yol gedəcəkdir. “Şəb ahistənəst, to çi zayəd bəruz”. [1, 321-322] Buradan aydın olur ki, Ağa Məhəmməd şah Qacarı söyüşləri müqabilində Molla Pənah Vaqif deyir ki, ey nanəcib xan, səhərin hadisəsini, keçən günləri, zəmanəni, sabahı, gələcəyi sən nə bilirsən. Molla Pənah Vaqif Ağa Məhəmməd şah Qacara deyir ki, bəlkə sabah fələyin rəftarı və Allahın yazısı ilə bir xeyir, bir yol açılacaqdır: Gecə hamilədir, görək gündüz nə doğacaqdır. Molla Pənah Vaqifin Ağa Məhəmməd şah Qacara dediklərini Mirzə Camal Cavanşirə istinad etməklə Yusif Vəzir Çəmənəmli yazır: “Mən əgər dustağam, dustağı-şahəm, sən nəçisən ki, mənə bir zərrəcə asib (bəla, müsi-bət – B.X.) yetirə biləsən. Həmin bu günə göftar (söhbət –B.X.) və rəftar məhz sənənin nanəcib və nəqabilliyindən nişanədir. Haqq-təala kərimdir, türklər məsəlidir ki, mıxı mismar elədi”. [1, 322] Beləliklə, “mıxı mismar eləmək” ifadəsinin açımı və Ağa Məhəmməd şah Qacarı ölümü məsə-

ləsinin aydınlaşdırılması da maraqlıdır. Bu barədə Y.V.Çəmənəmliyə “Molla Pənah Vaqif haqqında” məqaləsində yazılır: “Pəs, təqdiri-qəza bir tövr oldu ki, gecə şahı qətlə yetirdilər. Molla Pənah salamat qaldı. Mirzə Camalın “mıxı mismar elədi” – deyə türk məsələsinə işarə etməsi aydınlaşdırılmalıdır. Qarabağda mismar mıxın böyüyünə deyirlər. Bu mıx-mismar məsələsinin tarixçəsi belədir: Ağa Məhəmməd şah Şuşanı aldıqdan sonra bir çox adam həbs etdirmişdi. Şahın əmrinə görə həbsdəkilərin başı kəsilib onlardan bir minarə yapılmalı imiş. Dəmirçilər səfərbərliyə alınıb mıx qayımaqla məşğul imişlər. Gecə sabaha qədər lazımı miqdarda mıx hazır olmasa imiş dəmirçilərin də başı kəsiləcəkmiş. O gecə şahı öldürülər, dəmirçilərə xəbər gedir ki, mıx lazım deyil, şahın tabutu üçün bir neçə mismar lazımdır. Təhlükədən qurtaran dəmirçilərdən birisi: “Ey mıxı mismara döndərən Allah” – deyə sevincini ifadə edir. Bu sözlər məsəl olaraq xalq arasında indi də qollanır”. [1, 322]

10) Y.V.Çəmənzəminli Molla Pənah Vaqifin ölümü məsələsinə də aydınlıq gətirir. O, Mirzə Camala istinad edir. “Molla Pənah Vaqif haqqında” məqaləsində Molla Pənah Vaqifin ölümü məsələsi barədə Mirzə Camalın yazdıqlarını belə verir: “Molla Pənahın bir yaxşı cəmilə və gözəl və məşhurə övrəti var idi ki, çox sahib camal və şöhrətli Məhəmmədbəy dəxi onun hüsn və camalını və tərifi eşidib ona əlaqə bağlamışdı. Övrət cavan və cahilə və axund qoca və pıranə idi və əlavə Məhəmmədbəyin rəşadət və şücaəti və xoşəndam və kamal və fərasət və padşah xəzinəsinin əlində olmağı və cavan oğlanlığı övrəti dəxi ziyadə əlaqələndirmişdi. Övrət Məhəmmədbəyə demişdi ki, nə qədər Molla Pənah axund ölməyib hali-həyatda sağ olsa, mən şərən sənə gedə bilmənəm. Bir səbəb bu idi və bir dəxi qeyri bir para adamlar özlərinin səlahiyyətdarlığı üçün Məhəmmədbəyi təhrik etmişdilər ki, Məhəmmədbəy Molla Pənah axundu öldürə və o səbəbə İbrahim xandan uzaq ola və onlar da Məhəmmədbəyin hüzurundan sahibkar və nəfibərdar

olalar ki, rəşid və kəramət adamıdır və xəzinə sahibi və hünərmənd kimsədir, onları mühafizət edə, xoş keçələr. Qərəz, hər hal ilə Məhəmmədbəyin əmri və izin və işarəsilə Molla Pənah axundu və Qasım ağa adlı bir oğlunu öldürürlər”. [1, 322-323] Deməli, Molla Pənah Vaqifin özündən cavan övrətinin Məhəmmədbəylə yaxın əlaqəsi olmuşdur. Məhəmmədbəylə Molla Pənah Vaqifin övrətinin əlaqə qurmasının müəyyən səbəbləri də olmuşdur: Məhəmmədbəyin rəşadəti, şücaəti, görkəmi, ağılı, kamalı, fərasəti, cavanlığı, padşah xəzinəsinin onun əlində olması və s. Ancaq Mirzə Camalın qeyd etdiyi kimi, Molla Pənah sağ olduğu üçün onun övrəti Məhəmmədbəyə ərə gedə bilməmişdir. Bu səbəb və digər səbəblər Məhəmmədbəyi təhrik etmişdir ki, o, Molla Pənah Vaqifi öldürsün. Görünür ki, Molla Pənah Vaqifə paxıllıq edən, qısqanan adamlar da onun öldürülməsinin tərəfində olmuşlar. Bununla da Məhəmmədbəyin ətrafında xoş gün keçirmək istəyi ilə öz şəxsi məqsədlərini güdmüşlər.

Yusif Vəzir Çəmənzəminli Mirzə Camalın verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, Məhəmmədbəy İbrahimxanın qardaşı Mehralibəyin oğlu olmuş və Ağa Məhəmməd şah Qacarın yanında olduğundan şah öldürüldükdən sonra hakimiyyəti əlinə keçirmişdir. Yenə də Mustafa Camala əsaslanaraq Yusif Vəzir Çəmənzəminli yazır: “Sonra (Məhəmmədbəy Qarabağ hakimiyyətini əlinə keçirdikdən sonra – B.X.) Şəki hakimi Mustafa xanın dövlətinə aldanıb Şəkiyə gedir və orada öldürülür. Aralarında köhnə qanlılıq varmış. Məhəmmədbəyə ərə gedən Vaqifin arvadı da Şəkiddə imiş. Sonra Sarıçalı Hadibəyə ərə gedir. Hadibəyi çapavulda öldürürlər. Arvad Mustafabəyə ərə gedir. Mustafa xandan iki oğlu olur, sonra Mustafa xan onu boşayır. Arvad Qarabağa dönür və mayor İmamqulu ağaya ərə gedir... Vaqifin arvadı səksən ildən çox yaşamışdır”. [1, 323]

11) Yusif Vəzir Çəmənzəminli Molla Pənah Vaqifin siyasət adamı, diplomat kimi fəaliyyəti ilə bağlı məlumat da əldə etmişdir. O, məlumat əldə edərkən Mirzə Camalın yazdıqlarından fay-

dalanmışdır. Yusif Vəzir Çəmənzəminli Molla Pənah Vaqifin siyasi siması barədə yazır: “Molla Pənahın siyasi simasına gəldikdə, buna dair də Mirzə Camal qiymətli məlumat verir. Qarabağ sarayının çar hökuməti ilə xoş keçinmək istəməsi aydınca görünür. Bunun başlıca səbəbi İran xanlarının Qafqaza hücumu, xalqı qırmağı, işdən avara qoyub, aclığa salması ilə izah olunur. Buna istinadən istər Mirzə Camal, istərsə Molla Pənah İran hökumətinə qarşı zidd bir vəziyyət alırlar. O zaman general Zubovun komandasında olan rus ordusu Şamaxı şəhərini işğal etmişdi. İbrahim xan oğlu Əbülfət xan başda olmaqla bəyzadələrdən mütəşəkkil bir heyəti hədiyyələrlə bərabər Zubovun yanına göndərmişdi. Bundan sonra Peterburq sarayı ilə Qarabağ sarayı arasında sıx bir əlaqə başlamışdı. Çariça Yekaterina da İbrahim xana hədiyyələr göndərirdi. Təbiidir ki, Vaqif də unudulmadı, “Bir mürəssə cəvahirli əsa dəxi Molla Pənah Vaqif təxəllüsə göndərmişdi...” [1, 323] Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin Mirzə Camaldan qaynaqlanaraq yazdığında bir neçə va-

cib məsələ də aydınlaşdırılır. Həmin vacib məsələlər sırasında Molla Pənah Vaqifin siyasi simasının verilməsi, Qarabağ xanlığının çar hökuməti ilə xoş münasibətdə olması, Peterburq sarayı ilə Qarabağ sarayı arasında sıx əlaqənin olması, çariça Yekaterinanın İbrahim xana, o cümlədən Molla Pənah Vaqifə hədiyyələr göndərməsi və s. Onu da qeyd edək ki, Mirzə Camal Cavanşirin Molla Pənah Vaqif barədə verdiyi məlumat Yusif Vəzir Çəmənzməminli razı salır. Bununla yanaşı, o, Molla Pənah Vaqiflə bağlı bir sıra məsələlərin arxiv materiallarından öyrənilməsini vacib sayır. Bu mənada Yusif Vəzir Çəmənzməminli “Molla Pənah Vaqif haqqında” məqaləsində yazır: “Mirzə Camalın Vaqifə dair verdiyi məlumatı oxucularımıza təqdim etdim. Lakin bu məlumatı kafi görmürəm. Vaqif haqqında çox yazmaq olar. Bu məsələnin həllini ədəbiyyatçılarımıza tərk edirəm. Məncə, Vaqifi dövrü ilə bərabər qavramaq üçün dərin bir tədqiqat lazımdır. Adolf Berjenin topladığı qalın cildlər, rus müəlliflərinin Qafqaz istilasına dair yazdıqları tarixi əsər və xatirələr,

İran müəllifləri... tamamilə tədqiq olunmamış qalır. Vaqifin Tiflisə getməsi, Yekaterinanın İbrahim xana və Vaqifə hədiyyə göndərməsi şübhəsiz ki, Tiflis və Leningrad arxivlərinin materiallarında iz buraxmışdır. Bunları tapıb meydana çıxarmalıdır. Bu sahədə tarixçilərimiz və ədəbiyyatçılarımız əl-ələ işləməlidirlər”. [1, 323-324] Göründüyü kimi, Molla Pənah Vaqiflə bağlı, ümumiyyətlə, vaqifşünaslıqla bağlı görüləcək işlər də Yusif Vəzir Çəmənzməminli tərəfindən ədəbiyyatşünasların və tarixçilərin diqqətinə çatdırılmışdır.

Səməd Vurğunun “Vaqif” dramında Molla Pənah Vaqif obrazı...

S.Vurğun “Vaqif” dramında M.P.Vaqiflə bağlı aşağıdakı məqamları diqqət mərkəzində saxlamışdır:

1) Əsərin baş qəhrəmanlarından biri olan M.P.Vaqifin İbrahim xanın timsalında yerli məmurların zülmünə qarşı aparılan mübarizədə və yadellilərə qarşı azadlıq mübarizəsində tutduğu mövqe. Hər iki mübarizədə M.P.Vaqifin mövqeyi xalqla bağlıdır. O, xalqın təmsilçisi kimi torpağa, vətənə bağlıdır.

M.P.Vaqif xalqın təmsilçisi kimi torpağa, vətənə bağlı olmasa, Qarabağ xanlığında qan dız çıxar. Təsadüfi deyil ki, o, Vidadiyə Qarabağ xanlığında eşikağası kimi fəaliyyət göstərməsinin səbəbi barədə deyir:

*“Mən orda olmasam, qan çıxar dızə,
Quşlar da ağlayar ellərimizə.
Xan məndən utanır, çəkinir bir az,
Mən getsəm, qırğının hesabı olmaz.
O, bəzən hirslənib quduran zaman,
Mənəm zəncirini dartıb saxlayan”.*

M.P.Vaqif Qarabağdan Vidadiyə qonaq gəlir, bir bölük kəndli ilə onun evinə daxil olur, qucaqlayıb öpüşürlər. Bir neçə kəndli – Əhməd kişi, Qurban kişi M.P.Vaqifin görüşünə gəlir. Gəldəndən danışır, keçmiş günləri xatırlayırlar. Bu da onu göstərir ki, M.P.Vaqif sarayda olsa da, el-obanı unutmur, el-obanın görüşünə gəlir, el-obanı, M.V.Vidadini oğlu Əli bəyin toyuna dəvət etmək üçün Qarabağdan onun yanına gəlir.

M.P.Vaqif yerli məmurlara qarşı aparılan mübarizədə xalqla birlikdədir. Elə bu səbəbdəndir ki, onun oğlu Əli bəyin toyunda İbrahim xanla bərabər xalqın vuran qolu Eldar da iştirak edir. O, Eldara diqqət və hörmətlə yanaşır. Toy məclisinə çiyində bir quzu daxil olan Eldara deyir:

*“Of... dostum, qardaşım, xoş buyurmusan,
Səndə dağ havası duyuram, inan!
Sizdən ayrılmayır könlümün quşu,
Ellərdə görürəm hər qurtuluşu”.*

Eldar isə:

*“Möhtərəm şairə salamlar olsun!
Bu dünya durduqca o da var olsun!”*

deyir. İbrahim xan bu vəziyyəti görüb “Aha... heç saymayır bu hərif bizi” söyləyir. Sonra isə üzünü M.P.Vaqifə tutaraq: “Vəzir, çoban-çoluq məclisidir bu?” deyir. İbrahim xan çiyində çomaq Eldarın məclisin başına keçməsinə qəbul etmir. Ancaq M.P.Vaqif üçün qonaq qonaqdır. Qonağın xan, yaxud da kasıb kəndli olmasının fərqi deyildir. Ona görə də M.P.Vaqif İbrahim xana deyir: “Əziz qonağımdır, dostumdur Eldar”. O, həm də İbrahim xana çəkinmədən söyləyir:

*“Bu mənim evimdir, siz qonaqsınız,
Qonağı sevarlər, lap nahaqsınız”.*

Elin, obanın vicdanının təmiz olmasını, böyük ürək sahiblərinin, yetkin ağılların ellər dünyasında yetişdiyini İbrahim xanın üzünə deyir:

*“Ən böyük ürəklər, yetkin ağıllar
Ellər dünyasında yetişir, bilin!
Namusu, vicdanı təmizdir elin!”*

İbrahim xan M.P.Vaqifə, onun mövqeyinə irad tutur:

*“Doğrusu, yorulub bezikmədin sən,
Elə, durub-durub ellər deməkdən?”*

Bu dialoqlar bir daha təsdiq edir ki, M.P.Vaqif yerli məmurların zülmünə qarşı mübarizədə xalqla birgə olmuş, xalqın tərəfində dayanmışdır. O, xanla kəndli arasında heç bir fərq qoymamışdır. Xanın zülmünün əvəzsiz qalmayacağına inanmışdır. İbrahim xana demişdir:

*“Çox dedim, sözümə baxmadınız siz,
Dedim ki, zümlər qalmaz əvəzsiz.
Bu dünya boş deyil, öz qanunu var,
Elin qüdrətinə lovğa baxanlar,
Əlbəttə, basılar...”*

İbrahim xan daxildəki vəziyyətin xarab olduğunu bildikdə M.P.Vaqif deyir ki, ona yol göstərsin. M.P.Vaqif isə ağır vergilərin camaatı yorduğunu, camaatı bu qanunlarla idarə etməyin mümkünsüzlüyünü, əks təqdirdə xanın külünü göyə sovuracaqlarını anlatmağa çalışır. İbrahim xanın “Yaxşı, vergiləri azaltsaq bir az, işlər düzələrmə?”sualına belə cavab verir:

*“Bundan kar aşmaz!
Məncə, nə olsa da bu gündən belə,
Vidən azadlığı lazımdır elə...”*

M.P.Vaqif vicdan azadlığının nə olduğunu İbrahim xana anladır, sanki xanın xalqa bağlı olan gözlərini açmaq istəyir, xalqı kor saxlamaq istəyən xanı ittiham edir. M.P.Vaqif İbrahim xana deyir:

*“Kor kimi qalmasın insan,
Qalxsin cəhalətin qaranlığından!
Açılsın hər yerdə məktəb, mədrəsə!
Balalar quş kimi versin səs-səsə,
Dağların döşündən yollar çəkilsin,*

*Yollar kənarında güllər əkilsin,
Nəğmələr bəzəsin vətən mülkünü,
Mən də qoca vaxtı görüm o günü”.*

M.P.Vaqif yadellilərə qarşı azadlıq mübarizəsində də xalqın təmsilçisi kimi torpağa, vətənə bağlıdır. Hətta İbrahim xan onun əlindəki əsanı görür və soruşur ki, “o əsa nədir?” Vaqif isə deyir ki, “Rusiya padşahı o zülmkardan – Yekaterinadan bir hədiyyədir”. İbrahim xan M.P.Vaqifdən soruşur: “Aha... De, sən hara? Rusiya hara? Yoxsa satılmışsan o kafirlərə?” M.P.Vaqif əsanı göstərərək deyir:

*“Buna şəkil verən bir sənətkardır,
Mənim sənətkara hörmətim vardır”.*

İbrahim xanın “Bəs onu göndərən Yekaterina?! sualına Vaqif cavab verir:

*“Yalnız nifrətim var, inanın, ona!
Onu da boğacaq gedən üsyanlar,
Azadlıq uğrunda tökülən qanlar”.*

M.P.Vaqif Rusiya padşahına da, İran padşahına da eyni dərəcədə nifrət edir. Ona görə ki, onlar ədalətsizlik edir, qan tökür, başqalarının torpağına göz tikirlər. Qacarı bu dedikləri:

*“Keçdi pəncəmizə gözəl Qarabağ,
Öpsün qılıncımı hər qaya, hər dağ,
Mən Qacar nəsliyəm, şahlar şahıyam,
Mən də yer üzünün bir Allahıyam.
Gərək biz qoymayaq daşı daş üstə,
Atın yığın-yığın leşi baş üstə!
Mənim vicdanım da, qəlbim də qandır,
Dünya qan üstündə bir xanimandır!..”*

M.P.Vaqifi heç cür razı sala bilməz, rahat buraxmazdı. Ona görə də M.P.Vaqifi Qacarı hüzuruna gətirəndə ona baş əyməyir. Ona görə ki, o, xalqın təmsilçisidir. Xalqın təmsilçisi xalqı, el-obanı talan edəni qəbul edə bilməz. Onu qaralıq zindanla qorxutmaq da mümkün deyil. Odur ki, o, Qacarı hüzurunda azadlığın və məhəbbətin var olmasını söyləyir. M.P.Vaqif Qacara deyir:

*“Sənsə həqiqətin ağzına daş bas!
Mən az görməmişəm bu sarayları,
Burda göyə çıxan ahü vayları...
Görmüşəm şahların vəfasını mən,
Xanların zülmünü, cəfasını mən.
Görmüşəm zamanın min rüzgarını,
Dustaq anaların göz yaşlarını.
Nifrət! Qan çanağı taclara nifrət!
Var olsun azadlıq, bir də məhəbbət...”*

Əslində M.P.Vaqif xalqın təmsilçisi kimi Qacara xalqın ürəyindən keçənləri deyir, xalqın nifrətini və qəzəbini çatdırır. Bunu Qacar başa düşür və başa düşdüyü üçün hiddətlənərək M.P.Vaqifin arxasınca deyir:

*“Aparın, aparın onu zindana,
Göz dağı çəkdirin Azərbaycana!”*

Qacar çox gözəl başa düşür ki, M.P.Vaqif dünya varına, mənəbə və şöhrətə aldanan deyil. O, el-oba içində hörmət və izzət sahibidir. El-oba onu çox sevir. Ona görə də Qacar üçün M.P.Vaqif el-obanın özü qədər təhlükəli və qorxuludur.

M.P.Vaqifin el-obaya, torpağa, vətənə, xalqa bağlılığı örnək, nümunə kimi hər bir kəsi düşündürür, gələcəkdə də düşündürəcəkdir. Hər bir kəsin vətənə, el-obaya, xalqa bağlılıq və məhəbbət məsuliyyətini artıracaqdır. Dünya nə qədər dəyişsə də, siyasət və ideologiyalar maraqlar çərçivəsində həyata keçsə də, M.P.Vaqif tarixdə M.P.Vaqif olaraq qalacaqdır. O, yerli məmurların zülmünə qarşı mübarizədə də, yadellilərə qarşı mübarizədə də xalqın, el-obanın təmsilçisi kimi özünü təsdiq edibdir.

Bəzən ədəbiyyatşünaslıqda Səməd Vurğunun “Vaqif” dramındakı ideallarını məhdud bir çərçivədə və məhdud bir dünyagörüşlə izah etməyə çalışırlar. Belə hesab edirlər ki, Səməd Vurğun Eldarın dəstəsində olan Kürd Musa, Arşak və eləcə də Qacar tərəfindən əsir alınmış gürcülər – Şaliko, Tamara, Kiçik gürcü vasitəsilə “xalqlar dostluğu”nu tərənnüm etmişdir. Əslində isə məsələyə bu cür yanaşma sovet ideologiyasının təsiri ilə ədəbi tənqidin yaratdığı münasibətdir. Yəni Səməd Vurğunun “Vaqif” dramına olan

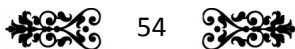
siyasi-ideoloji münasibət əsərdəki “xalqlar dostluğu” fikrinə geniş meydan açmışdır. Sovet ideologiyası “xalqlar dostluğu”nun bədii ədəbiyyatda tərənnümünə xüsusi bir önəm vermişdir. Məhz bu önəmin təsiri altında Səməd Vurğunun “Vaqif” dramında Eldarın dəstəsindəki Kürd Musanın, Arşakın və Qacar tərəfindən əsir alınmış Şalikonun, Tamaranın, Kiçik gürcünün obrazı “xalqlar dostluğu”nun tərənnümü kimi qələmə verilmişdir. Əslində isə belə bir mövqə Səməd Vurğunun ideallarını məhdudlaşdırmaq, dar bir çərçivəyə salmaqdır. Belə ki, Səməd Vurğun daha böyük ideallar uğrunda mübarizə apararaq qeyd olunan obrazlar vasitəsilə regionda, Cənubi Qafqazda o vaxt mövcud olan narahatlığın mahiyyətini açmaq istəmiş, yuxarıda qeyd olunan azərbaycanlı, gürcü, erməni, kürd obrazları vasitəsilə İrənin, Rusiyanın bölgəyə gətirdiyi problemin xalq tərəfindən narazılıqla qarşılandığının mahiyyətini anlatmaq istəmişdir. Bununla da Səməd Vurğun o vaxt bölgədə əmin-amanlığın, sülhün tərəfdarı kimi xalqın səsinə səs vermiş, bədii

ustalığı ilə buna nail olmuşdur. “Vaqif” dramına müraciət edək. Eldar kürd Musaya deyir:

*“İndi də dişini qıcamış Qacar...
İranı talayan o qart canavar
Gəlir sürusilə bizi soymağa,
Tökdiyi qanlardan içib doymağa...”*

Qacarın niyyəti Cənubi Qafqazda yaşayan hər bir millət üçün eynidir: soymaq, talamaq, qan tökmək, ona qarşı çıxanları əsir götürmək, torpağı ələ keçirmək və s. Ona görə də Qacarın niyyəti Cənubi Qafqazdakı hər bir milləti narahat edir, narazı salır. Yenə də “Vaqif” dramına müraciət edək. Şaliko, Kiçik gürcü və Tamara həyəcanla Eldarın yanına gəlirlər. Eldar soruşur: “Kimsiniz, qardaşlar? Danışın görək!” Şaliko deyir:

*“Zalım Məhəmməd Qacar,
Bizi soyub taladı,
Of... o qanlı hökmdar
Bizi oda qaladı.
Çox vuruşdu gürcülər,
Bəzən basılır hünər.*

*Bu dəfə basdı Qacar,
Bizi əsir aldılar.
Qana döndü dağ, dərə...”*

Eldar isə:

*“Yaraşmayır basılmaq
Qəhrəman gürcülərə!”*

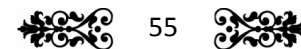
deyir. O, Şaliko:

*“Bura bax, qardaşım mindi şah Qacar –
O sizi talayan dişi canavar
İndi də göz dikib Azərbaycana”* söyləyir.

Eldarın başqa bir fikri:

*“Bəs biz? Biz neyləyək? – Yığışın, gəlin,
Qüvvəti çox olar birləşən elin.
Gəlin qardaş olsun tüfənglərimiz;
İlanın başını ayaqlayaq biz!...”*

Əsərdən götürülən bu nümunələr təsdiq edir ki, Qacarın hücumu el-obaın narazılığına səbəb olur. Ona görə də bütün el-oba rahatlıq istəyir. O dövrdə İranın da, Rusiyanın da apardığı siyasət

el-obanın narazılığı ilə qarşılır. Səməd Vurğun isə bu narazılığı yaradanlara etiraz edir, onların regiona (Cənubi Qafqaza) gətirdiyi problemləri anlatmaq istəyir. Burada Səməd Vurğunun əsas hədəfi “xalqlar dostluğu” yox, regiondakı narahatlığın mövcudluğunu oxucuya bədii şəkildə çatdırmaqdır.

Məlumdur ki, İranla Gürcüstan arasında tez-tez ardı-arası kəsilməyən münaqişələr olmuşdur. İranın Gürcüstana olan torpaq tələbləri əhalini lərzəyə salmışdır. Çar İrakli iranlıları Tiflisə yaxın buraxıb, onlarla vuruşmaq istəyirdi. Ancaq İrakliyə köməyə gəlmiş İmoretiya çarının qoşunları dağılışıb evlərinə gedirlər. Demək olar ki, İrakli tək qalır. Bundan xəbər tutan Ağa Məhəmməd şah Qacarın qoşunları Tiflisə tərəf hərəkət edir. 1795-ci ilin 10 sentyabrında İran qoşunları Tiflisin ətrafına çatırlar. İranın 70 minlik ordusuna qarşı İraklinin 2700 əsgəri çıxı bilər. 1795-ci il sentyabr ayının 12-də İran qoşunları Tiflisə daxil olur. Talanlar, qətlər baş alıb gedir. İran qoşunları özləri üçün düşərgə yaradır, oraya üç

min nəfər əsir gətirirlər. Əsirlər içərisində gürcülərlə yanaşı, azərbaycanlılar da çox olur. 1795-ci il sentyabr 20-də Ağa Məhəmməd şah Qacar talan etdiyi mal-dövlətlə, əsirlərlə birlikdə Tiflisi tərk edir. Gürcüstanın bu zəifliyini hiss edən rus qoşunları ölkəyə daxil olmağa başlayırlar. Nəhayət, I Aleksandr 1801-ci ilin 12 sentyabrında Gürcüstanın Rusiyaya qatılması haqqında manifest imzalayır. Bir sözlə, belə bir vəziyyət İranın və Rusiyanın təkə Gürcüstana olan münasibəti deyildi. Həm də regiona, o cümlədən Azərbaycana olan münasibəti idi. Təsadüfi deyil ki, 1785-ci ildən 1804-cü ilə kimi Gəncəyə hakim olan Cavad xan general Sisianovu narahat edirdi. Ona görə ki, Cavad xan ağıllı, bacarıqlı bir insan idi. General Sisianov isə Gəncəni zəbt etməyə hazırlaşdı. Bacarıqlı, ağıllı Cavad xan general Sisianovda narahatlıq yaradırdı. Sisianov Cavad xana belə bir xəbər göndərmişdi: “Şəhəri alacağam və səni biabırcasına qətl edəcəyəm”. Cavad xan isə cavab vermişdi: “Sən mənim meyidimi qala üstündə tapacaqsan”. Sisianovun Cavad xana dəfə-

lərlə etdiyi hədə onu qorxutmamışdı. Hər şeydən əli üzülən Sisianov Cavad xana yazmışdı: "... Mən öz etiqadıma görə Asiya məğrurluğuna nifrət edirəm..." Burada məqsədimiz bu tarixi həqiqətlərdən geniş şəkildə bəhs etməkdən ibarət deyil. Bu heç hədəf kimi də nəzərdə tutulmamışdır. Ancaq həmin dövrdə İranın, Rusiyanın Gürcüstanı da, Azərbaycanı da ələ keçirmək, talan etmək niyyətində olmasını nəzərdən qaçırmamaqdır. Məhz bunların hər birini çox yaxşı bilən Səməd Vurğun da "Vaqif" dramında yığcam, konkret bir şəkildə regiondakı narahatlığı gündəmə gətirmişdir. Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, Səməd Vurğunun məqsədi "xalqlar dostluğu" yox, regiondakı narahatlığı bədii şəkildə, ustalıqla nəzərə çatdırmaqdır.

2) S.Vurğun M.P.Vaqif obrazı ilə xalqın əyilməzliyini, müdrikliyini və mənəvi zənginliyini ifadə etmişdir. Doğrudan da Eldar xalqın vuran qoludursa, M.P.Vaqif xalqın düşünən beynidir. M.P.Vaqif eşikağası kimi də, şair kimi də xalqa bağlıdır. Xalq ona böyük məhəbbət bəş-

ləyir, onun hörmətini saxlayır. Hətta M.P.Vaqifin oğlu Əli bəyin toyuna əziz qonaq kimi gəlirlər.

M.P.Vaqif eşikağası kimi sarayda xalqın hüquqlarını müdafiə edir, xalqa sadiqliyini qoruyub saxlayır, xalqı İbrahim xanın qəzəbindən qoruyur. Təsadüfi deyil ki, M.P.Vaqif sarayda olmasının səbəbini M.V.Vidadiyə belə deyir:

*Mən orada olmasam, qan çıxar dizə,
Quşlar da ağlayar ellərimizə.
Xan məndən utanır, çəkinir bir az,
Mən getsəm, qırğının hesabı olmaz.*

3) M.P.Vaqif müdrik, cəsarətli və təşkilatçı şairdir, eşikağasıdır. Qacara onun kəskin cavabları və "Əyilməz vicdanın böyük heykəli" deməsi bir daha bunu təsdiq edir. Yaxud "Qılınclar toqquşub iş görən zaman, neylər dediyiniz quru bir vicdan?" deyən Qacara "Vicdan dedikləri bir həqiqətdir – beşiyi, məzarı ədəbiyyətdir..." deyir. Onu zindanla qorxudaraq "Bəs zindan necədir, qaranlıq zindan?!" deyən Qacara "Soyuq məzara da zinətdir insan" cavabı onun cəsarətli olmasını

göstərir. M.P.Vaqif zülmə, qan tökən taxt-taca qarşı dayanır. Qacarın vəzirinə dedikləri onun ağıllı, müdrik və cəsarətli olmasını bir daha təsdiq edir: “Oxuyan bülbüldür, dinləyən qazdır!”, “Ağılsız köpəklər ulduza hürər” və s.

M.P.Vaqif heç ölümdən də qorxmur. O, M.V.Vidadinin Qacara yalvarmasını, M.P.Vaqifi azad etməsini bildikdə deyir:

*“Qardaşım! Sən nahaq yalvardın ona,
Söz əsər eləməz qəlbi pozğuna...
Bir də qorxmayıram mən heç ölümdən,
Dünyanın qəlbində qalacağam mən!”*

M.P.Vaqif ölümü gözüne alaraq M.V.Vidadiyə bunu da söyləyir:

*“Vidadi! Gəl məndən birdəfəlik keç,
Qayıt kəndimizə, qorxuram səndən,
Barı, Vidadisiz qalmasın Vətən...”*

4) S.Vurğun M.P.Vaqif obrazını müdrik, cəsarətli, təşkilatçı olduğu qədər də humanist bir obraz kimi yaratmışdır. Qacar nə qədər qəd-

dardırsa, zalımdırsa, M.P.Vaqif bir o qədər humanistdir. Qacar deyir:

*Mənim vicdanım da, qəlbim də qandır,
Dünya qan üstündə bir xanımandır.*

Bununla Qacar həyat kamını qan tökməkdən aldığı söyləyir. Ancaq M.P.Vaqif tamamilə bunun əksidir.

M.P.Vaqif xanlıq zülmünə və Qacar basqınının əleyhinə üsyan qaldırmış kəndlilərin başçısı Eldar barədə deyir:

*“Yazığı saldılar çölün düzünə,
Dünya gözlərimdə qarışır yenə...”*

Əslində bununla o, Eldarın simasında bütün kəndlilərin, xalqın halına acıdığını bildirir.

5) S.Vurğun M.P.Vaqif obrazı ilə azərbaycançılıq və vətənpərvərlik ideyasının, daha doğrusu ideologiyasının tərənnümünə, təqdiminə nail olmuşdur. Hətta “Nədən şeirimizin baş qəhrəmanı, gah İrandan gəlir, gah da Turandan?” deməklə azərbaycançılıq ideologiyasının bədi

həllinə nail olmuşdur. Buna nail olmağın ən mühüm yollarından birini məhz M.P.Vaqif obrazını yaratması ilə tapmışdır. Belə ki, M.P.Vaqif obrazı N.Cəfərovun sözləri ilə desək “Vaqif Azərbaycan dilinə və şeirinə milli müəyyənlik gətirmiş, millətin özündən əvvəl sözünü – milli dilimizi yaratmış böyük şair və tarixi şəxsiyyət idi”. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, S.Vurğunun “Vaqif” dramında azərbaycançılıq ideologiyası M.P.Vaqifin timsalında milli dil, milli tale, geniş mənada ölkənin taleyi məsələsidir. Belə ki, M.P.Vaqif Qacarla üz-üzə gələndə fars mədəniyyətinin qədimliyindən bəhs etməklə yanaşı, Azərbaycan mədəniyyətinin də böyüklüyünü, qədimliyini çəkinmədən təqdim edir. Bu da bir daha M.P.Vaqifin azərbaycançılıq və vətənpərvərlik ideyalarını təbliğ edən, bu yolda çarpışan bir ideoloq olduğunu təsdiq edir.

M.P.Vaqif hər bir xalqın mədəniyyətinə hörmətlə yanaşır. Axı o, şair olmaqdan başqa, həm də diplomatdır, siyasətin nə olduğunu yaxşı bilir.

Odur ki, Şeyxin “Bəs ruslar? Bəs ruslar? Bəs o məlunlar?” sualına M.P.Vaqif belə cavab verir:

*“Din ayrı, dil ayrı olsa da onlar,
Yenə beşiyidir mədəniyyətin,
Qədrini çox bilir şeirin, sənətin”.*

Ümumiyyətlə, mədəniyyəti qəbul edən və ona dəyər verən M.P.Vaqifin münasibəti xanı qızıdıranları, o cümlədən Şeyxi razı salmır. Onlar M.P.Vaqifi “satılmış”, “bimürfət”, “yezid, imansız”, “Tanrı düşməni, vətən xaini” və s. adlandırırlar. M.P.Vaqif isə “Tarix cavab verər bu böhtanlara...” deyir. Həm də hiddətlənir:

*“Durun! Mən deyiləm vətən xaini,
Saydım nəbilərin sonsuz sayını.
Min ildir baş əydik yalnız Qurana.
Baxdı gözlərimiz kor kimi ona,
Bizə yasaq oldu başqa kitablar,
Kitabsız bir ömrün nə mənası var?
Didildi daima ixtiyarımız,
Barı, bir gün görsün övladlarımız”.*

Əslində M.P.Vaqif Tanrısını, dinini, dilini, müqəddəs kitabımız olan “Qurani-Kərim”i saf ürəklə sevir. Ancaq müqəddəs hesab olunan dəyərlərimizdən öz şəxsi məqsədləri üçün istifadə edənlərin, inkişafı, tərəqqini geriyə çəkənlərin əleyhinədir. M.P.Vaqif yaxşı bilir ki, övladlarımızın yaxşı gün görməsi, onların gələcəkdə yaxşı yaşamaları üçün dünya mədəniyyətini, müxtəlif dilləri və dinləri öyrənmələri, onlar barədə geniş məlumat əldə etmələri vacibdir. Bununla belə, o, doğma ana dilinin və doğma vətəninin təəssübkeşidir. Qacar “Gərək fars dilində yazsın sənətkar” deyəndə M.P.Vaqif ona belə bir cavab verir:

*“Azəri yurdunun oğluyam mən də,
Az-az uydururam yeri gələndə”.*

O, Qacarın özünün və vəzirinin kinayəli sözlərini qəbul etmir. Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin böyüklüyünü bir vətənpərvər azərbaycanşünas kimi təqdim edir. Əsərdən bəzi parçalar:

Vəzir

*Yaxşı da... Çarılıq kiçik bir ölkə
Böyük Firdovsilər yaratdı bəlkə?..*

Vaqif

*Dayan! Bu bağçanın hər bir budağı
Üstündə min çiçək, min dil gül bitirmiş,
Sizin güldüyünüz çoban torpağı
Nizamilər, Füzulilər yetirmiş!*

Qacar (kinayə ilə)

Nizamiyə bax... Füzuliyə bax...

Vaqif

*Günəşi örtə də, qara buludlar,
Yenə Günəş adlı bir qüdrəti var.*

Qacar

Görünür Günəşə iştahan vardır.

Vaqif

Günəşdən gizlənən yarasalardır...

6) S.Vurğun M.P.Vaqif obrazı vasitəsilə Azərbaycan xalq danışıq dilini yüksək səviyyəyə qaldırdı. Azərbaycan dilindəki zərb-məsəllərin, atalar

sözlərinin, canlı folklor nümunələrinin xeyli hissəsini dramın dilinə gətirdi. Bu o dövr idi ki, latın qrafikalı əlifbadan kiril əlifbasına keçməyin yolları axtarılır, dilimizə kəskin təqiblər və təzyiqlər başlayırdı. Söhbət “Vaqif” dramının qələmə alındığı dövrdən gedir. Bu dövrdə repressiyanın başlanması ilə şairlər, yazıçılar, alimlər repressiyanın qurbanına çevrilirdilər. Belə bir zamanda S.Vurğun M.P.Vaqif obrazı ilə “hökmdar-sənətkar” münasibətlərini gündəmə gətirdi. 1937-ci il repressiyasının başladığı dövrdə “hökmdar-sənətkar” münasibətlərini gündəmə gətirmək M.P.Vaqifin simasında sənətkarı qorumaq, sənətkara haqq qazandırmaq, şər qüvvələrin əlindən sənətkarı alıb yaşatmaqdan başqa bir şey deyildi.

Molla Vəli Vidadi ilə Molla Pənah Vaqif arasındakı dostluq...

Təsadüfi deyil ki, M.P.Vaqifin şər qüvvələrdən qorunmasında M.V.Vidadi də əlindən gələni əsirgəmir. Əsərdəki bəzi parçalara diqqət yetirək:

Vaqif

Bu da haqqı-salam, bu da duz-çörək...

Dünyada dərd varmı mənim dərdim tək?

Bu xan bir ilanmış, saray yuvası,

Zəhrimar qoxuyur onun havası.

Vidadi

Vaqif, sabah məni yola sal gedim,

Torpaq evciyimi ziyarət edim.

Ordadır dünyanın zövqü, ləzzəti.

Sən də öz boynundan at bu minnəti,

Kəndimizə qayıt!

Vaqif

Yox, qayıtmaram.

İş ki belə düşdü, meydanda varam!

Vidadi

Əl çək bu tərslikdən, qulaq as mana!

Vaqif

Ölsəm də, ölməyim xoşdur mərdana!

Vidadi

Sən öz dediyindən dönməyəcəksən,

Səni yalnız qoyub gedəmmərəm mən.

M.V.Vidadi M.P.Vaqifi Qacarın cəzasından qurtarmaq üçün onun hüzuruna gəlir, ona təzim edir və deyir:

*Şairdir... qəlbi var, şirin sözü var,
Böyük bir ölkənin onda gözü var,
O ölsə... dağlar da dil deyib ağlar,
Əfv edin... yaxşılıq qalır yadigar.”*

Bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər. Bu da odur ki, M.P.Vaqifi həm xalq, həm də M.V.Vidadi yaxşı başa düşür. M.P.Vaqiflə

M.V.Vidadi arasındakı anlaşma o qədər güclüdür ki, onlar bir-birinin sözündən heç vaxt incimir, birisi xalqın içində, digəri sarayda olsa da, hər ikisi xalqa bağlıdır, xalqla nəfəs alır. Hətta M.V.Vidadinin “Di gəl, durnalara bir şeir deyək” söyləməsi, saz çalması, deyişməsi M.P.Vaqifə olan ərkidir. Həm də onların bir-birini duymaları və başa düşmələridir. Xalqın, el-obanın, yurdun problemlərini onlar qədər bilən, duyan yoxdur. Odur ki, durnalara şeir demək, bu mövzuda deyişmək simvolik bir mahiyyət daşıyır. Burada xalqın, el-obanın, yurdun dərdi simvollaşır. Əsərdən bir parça:

Vidadi

Qatar-qatar olub qalxıb havaya,

Nə çıxıbsız asimanə, durnalar?

Qərib-qərib, qəmgin-qəmgin ötürsüz,

Üz tutubsuz nə məkanə, durnalar?

Vaqif

Bir zaman havada qanad saxlayın,

Sözüm vardır mənim sizə, durnalar!

*Qatarlaşıb nə diyardan gəlirsiniz?
Bir xəbər versəniz bizə, durnalar!*

Vidadi

*Bir baş çəkin dərdi-məndin halına,
Ərzə yazsın, qələm alsın əlinə,
Vidadi xəstədən Bağdad elinə
Siz yetirin bir nişanə, durnalar!*

Vaqif

*Nazənin-nazənin edərsiz avaz,
Ürək təzələnər, edər sərəfraz,
Vaqifin də könlü çox edər pərvaz,
Hərdəm sizin ilə gəzə, durnalar!*

M.P.Vaqifin hadisələrə münasibətində onun xarakterindəki özünəməxsusluğun bir neçə məqamını da xatırlamaq yerinə düşər. O, dünyadan hər an zövq almağa hazırdır. Hər günün ömürdən getdiyinin fərqi varır, hətta cənnəti də, cəhənnəmi də bu dünyada axtarır. Bütün cənnətləri bu dünyanın özündə insanların quracağına inanır. M.P.Vaqif hər dərdi, bəlanı, qəmi özündən uzaqda tutur, dərdir, ələmin əlacını gözəllərdə

axtarır, gözəlləri özünün Məkkəsi, Mədinəsi sayır. Bu xüsusiyyətlər onun özünəməxsusluğunun bir tərəfidir. M.P.Vaqifin özünəməxsusluğunun ikinci bir tərəfi Şuşa qalasında səhər vaxtı, günəş yenidən çıxan zaman divara yazdığı şeiri Əli bəyə oxuduqda fərqli bir Vaqifə çevrilməsidir. Fərqli Vaqif yazdığı şeirdə deyir:

*Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət
görmədim,
Hər nə gördüm əyri gördüm, özgə babət
görmədim.
Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim,
Beyəti-iqrari-imani-dəyanət görmədim.*

M.P.Vaqifin bu cür dəyişməsi real həyatın dəyişməsidir, yoxsa onun özünün dəyişməsidir? Bu, M.P.Vaqifin özünə tarixin gözü ilə baxmaq üçün Səməd Vurğunun yaratdığı bədii bir priyomdur. Həmin bədii priyom imkan verir ki, M.P.Vaqif bütün tarixi dövrlərdə yaşaya bilsin. Odur ki, M.P.Vaqifə tarixin hansı gözü ilə baxılarsa, o, şair və ictimai-siyasi xadim kimi

müdrük, cəsarətli, qeyri-adi görünür. Bu cür görünüşü M.V.Vidadidə də müşahidə etmək olur. Onun xarakterindəki özünəməxsusluğun göstəricisi odur ki, o, Cavad xanın sarayına getmir, sarayda yaşamağı qəbul etmir, kasıb və azad yaşamağı hər şeydən üstün tutur. M.P.Vaqifdən fərqli olaraq dünyanın etibarına və varına inanmayandır. Bu dünyanın möhnəti içərisində axirət dünyasına inanandır. M.V.Vidadi dünyanın dərdini, qəmini çəkəndir. Namaz qılarkən titrək bir səslə namazın arasında əllərini göyə qaldıraraq aşağıdakı şeiri söyləyən şairdir:

*Xudaya! İnsanın halı yamandır,
Nələr çəkdiyimiz sənə əyandır,
Mənası varmıdır min təriqətin?
Aç... aç qapısını sən həqiqətin.
Nə olur, bir yeni işıq ver bizə,
Bizim kor yaranmış gözlərimizə –
Bəlkə də yaxşını seçək yamandan,
Ta ki, qansız keçən bir güzərandan
Biz də ilham ala, sevinək barı!*

*İşıqlat bu dibsiz qaranlıqları...
Yazıqdır dünyanın əşrəfi insan,
Böyüksən, aqilsən, keç günahından!
Qoyma ki, yerlərdə sürünsün bəşər,
Dünyada qalmasın nə pislik, nə şər.
Yaxşılıq insana bir sənət olsun,
Dünya başdan-başa bir cənnət olsun...*

Ancaq bununla belə, göylərin dərinliyinə əl qaldıraraq:

*“Tfu, sənin taxtına, ey çərxi-fələk!
Daşdan yaranmamış, ətdəndir ürək!..”*

deyir. Yenə də onun təzadlı mövqeyinə tarixin gözü ilə baxdıqda o, insanların, oxucuların gözündə ucalır. Eyni zamanda Səməd Vurğunun real həyat hadisələrinə münasibətdə seçdiyi ədəbi priyom M.V.Vidadini xarakterizə edə bilər.

Yeri gəlmişkən M.P.Vaqiflə M.V.Vidadi arasındakı dostluğun bəzi məqamlarına toxunmaq yerinə düşər. Əvvəla onların dostluğu o deməkdir ki, onların hər ikisi öz dövründə məşhur olmuş, bu məşhurluq sayəsində bir-birinə rəğbət

bəsləmişlər. Nəticədə onlar dost, ən yaxın həmdəm olmuşdur. Bir-birinə ərk etməyi, söz deməyi, şeir söyləməyi, deyişməyi bacarıblar. Onlar bunu bir tərəfdən istedadları ilə, digər tərəfdən yaşadıkları dövrün nüfuz sahibi olmaqla yerinə yetiriblər. Vaqifin Vidadi ilə deyişməsində hər iki şairin sərbəstliyini, cəsarətini, reallığa münasibətlərini açıq şəkildə müşahidə etmək olur. Məsələn:

Vaqif

*Ey Vidadi, sən bu puç dünyada
Nə dərdin var ki, zar-zar ağlarsan?
Ağlamalı günün axirətdədir,
Hələ indi səndə nə var, ağlarsan?*

Vidadi

*Vaqif, nə çox yan, baş-ayaq atarsan,
Mənə dersən, nə bu qədər ağlarsan?
Sənin də başında məhəbbət beyni
Əgər olsa, eylər əsər, ağlarsan!*

Vaqif

*Toy-bayramdır bu dünyanın əzabı
Əqli olan ona gətirər tabı,
Sənin tək oğlana deyil hesabı,
Hər şeydən eyləyib qubar ağlarsan!*

Vidadi

*Oğlan, sən uşaqsan, cavansan hələ,
Yenicə cisminə düşüb vəlvələ,
Təzəcə dəyənək alıbsan ələ,
Qaim tut ki, naghah düşər, ağlarsan.*

Molla Pənah Vaqiflə Molla Vəli Vidadinin bir-birinə bağlılığı, etibarı, sədaqəti güclü olmuşdur. Bunun sayəsində onlar bir-birinə müraciətlə şeirlər yazmış, birisinin yazdığı şeirə cavab olaraq o birisi şeir yazmışdır. Məsələn, Molla Pənah Vaqif “Durnalar” rədifli şeirini:

*Bir zaman havada qanad saxlayın,
Sözüm vardır mənim sizə, durnalar!
Qatarlaşıb nə diyardan gəlirsiz?
Bir xəbər versəniz bizə, durnalar!*

Molla Vəli Vidadinin aşağıdakı qoşmasına cavab yazmışdır:

*Qatar-qatar olub qalxıb havaya,
Nə çıxıbsız asimana, durnalar?
Qərib-qərib, qəmgin-qəmgin ötərsiz,
Üz tutubsuz nə məkana, durnalar!*

Molla Vəli Vidadi ilə Molla Pənah Vaqifin bir-birinə cavab yazmaları XIX əsrin məşhur şairi Qasım bəy Zakirə də təsir etmişdir. Qasım bəy Zakir Bakıda sürgündə olduğu zaman Molla Vəli Vidadiyə və Molla Pənah Vaqifə cavab olaraq durnalar mövzusunda şeir yazmışdır. Bu da daha bir üçlüyün (Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir) ədəbiyyat tariximizdəki xidmətlərini xarakterizə etməkdə az rol oynamır.

Molla Vəli Vidadi ilə Molla Pənah Vaqif arasında olan dostluğu təsdiq edən faktlardan biri də odur ki, 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacar öldürüldükdən sonra Molla Pənah Vaqif “Ey Vidadi, gərđişi-dövrani-kəcrəftarə bax” şeirini

yazıb Vidadiyə göndərmişdir. Bu şeirdə Molla Pənah Vaqif dostu Molla Vəli Vidadini zəmanədə baş verən hadisələrdən ibrət dərsi almağa çağırır.

*Ey Vidadi, gərđişi-dövrani-kəcrəftarə bax!
Ruzigarə qıl tamaşa, karə bax, kirdarə bax!*

*Əhli-zülmü necə bərbad eylədi bir ləhzədə,
Hökmü adil padşahi-qadirü qəhharə bax!*

*Sübh söndü şəb ki, xəlqə qiblə idi bir çıraq,
Gecəki iqbalı gör, gündüzdəki idbarə bax!*

*Taci-zərdən ta ki, ayrıldı dimaği-pürqürur,
Peyimal oldu təpiklərdə səri-sərdarə bax!*

*Mən fəqirə əmr qalmışdı siyasət etməyə,
Saxlayan məzlumu zalimdən o dəm qəffarə bax!*

*Qurtaran əndiqədən ahəngəri-biçarəni,
Şah üçün ol midbəri təbdil olan mişmarə bax!*

*İbrət et, Ağa Məhəmməd xandan, ey kəmtər gəda,
Ta həyatın var ikən nə şahə, nə xunxarə bax!*

*Baş götür bu əhli-dünyadan ayaq tutduqca qaç,
Nə qıza, nə oğula, nə dusta, nə yarə bax!*

*Vaqifa, göz yum, cahanın baxma xubü ziştinə,
Üz çevir ali-əbayə, Əhmədi-Muxtarə bax!*

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Molla Pənah Vaqifi Molla Vəli Vidadisiz və Molla Vəli Vidadini Molla Pənah Vaqifsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bu mənada “Vaqif böyüklüyü bir müstəvidə Vidadini özünəməxsusluğu, bədi estetik düşüncənin sxemləri daxilində açılır, eləcə də əksinə Vidadinin sənətkarlığı, onun həyat fəlsəfəsi Vaqiflə müqayisəsiz birtərəflidir. Bütün deyilənlər, fərqli baxışlara baxmayaraq, bu belədir və sırf reallıqdır” fikri yerinə düşür. [7, 214]

Molla Pənah Vaqiflə Molla Vəli Vidadini arasındakı dostluğu yüksək səviyyədə təqdim edən mənbələrdən biri Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin “İki od arasında” əsəridir. Əsərdə qeyd olunur ki,

Molla Pənah Vaqif yemək süfrəsi arxasında “Mənim qaxaxlılarım da köçüb, gəlirlər, – dedi. – Əhməd ağa min beş yüz ailə ilə tərənib, gəlmək istəyir”. Onun dediklərini Ömər xan təsdiq edir. Deyir ki, Qaxax Şəmşəddin İraklinin sağ əlidir. Onlar köçüb getsə, İraklinin qoşunu olmayacaqdır. Ömər xan onu da deyir ki, qaxaxlılar çox igid tayfadır, onlar oddur. Söhbətin bu yerində Molla Pənah Vaqifə xəbər verirlər ki, şair Molla Vəli Vidadini gəlibdir. Əsərdən oxuyuruq: “Vaqif xandan izin alıb, tələsik evə gəldi. Dostu Vidadinin pəncərənin içində oğlu Qasım ağa ilə söhbətdə gördükdə, onu ayağa qalxmağa qoymayıb, özü irəlilədi, öpüşüb-görüşdülər.

Vaqif soruşdu:

– Hələ de görüm, toxsan, acsan?

Vidadini mütəvazi bir halda:

– İltifatın artıq olsun, xörək verdilər, yedim, – dedi. Vaqif oğlu Qasım ağaya yönələrək:

– Bizə qəhvə bişirt! – dedi. – Sonra Vidadini ilə qarşı-qarşıya oturub, çoxdan bəri həsrətində olduğu dostu ilə şirin söhbətə başladı”. Vaqiflə

Vidadinin öpüşüb-görüşməsi, Vaqifin “Hələ de görüm, toxsan, acsan?” söyləməsi, qarşı-qarşıya oturub söhbət etmələri – bunların hamısı səmimi dostluqdan, yaxın münasibətdən, bir-birinə olan inamdan irəli gəlir. “İki od arasında” əsəri vasitəsilə Vidadinin necə bir insan olması, Qazaxdan Qarabağa köçməsi haqqında da məlumat əldə edirik. Bu barədə oxuyuruq: “Vidadi ortaboylu, çalsaqqal, arıqvücdü və nurani sifət bir kişi idi: çox dindar və dünyadan əl üzmüş bir adam idi. Yeddi-səkkiz yaş Vaqifdən böyük, təbiətə şən və nəşəli Vaqifin əksi olmağına baxmayaraq, aralarında bir dostluq var idi. Daima bir-birilə yazışar və biri digərinə öz şeirini göndərirdi.

Vaqif dərin bir sevgi saçan gözləri ilə dostunu oxşayaraq:

– Yaxşı, – dedi, – nə əcəb? Bilərsən ki, səni coxdan gözləyirdim.

Vidadi əllərini ovxalayaraq:

– Köçdüm, mən də köçdüm, – dedi. – Qazaxda yaşamaq çətin olub, dedim, gedim bir Qa-

rabağa bələd olum, sonra, mümkün olsa, arvad-uşağı da yığışdırım.

– Yaxşı eləmişən, mənim kimi əvvəl Cavanşir, sonra da “qızılbaş” olarsan! Ha-ha-ha!..

Vaqif şaqıldayıb, istehza ilə güldü.

Vidadi yumşaq gülümsəmə ilə dostunu süzüb:

– Pənah, – dedi, – neçə vaxtdır, səni görmürəm: nə qocalmışan, nə nəşədən düşmüşən”.

Vaqifin nikbinliyi, Vidadinin bədbinliyi, bu dünyanın gəliş-gedişi barədə əsərdən oxuyuruq: “Vaqif təkidlə:

– Ay Molla Vəli, – dedi, – bu, insanın özündən asılıdır: insan gərək üzdən getsin, çox dərinə əl aparmasın. İnsana bir yaşayış bağışlanmışdır, doyunca yaşamaq lazımdır. “Öl!” – deyəndə də öləcəyik. Amma bu cür dünyanı gərək elə keçirəsən ki, öləndə arxaya baxıb həsrət çəkməyəsən! Hikmət bundadır.

Vidadi bu fikrə qane olmurdu:

– Bu sən deyənlər insanın özündən asılı olmasa?

– Necə yəni olmasa? İnsan faili – muxtar-dır. Hər şeyi özünə tabe etməlidir.

Vidadi Vaqiflə heç razılaşmayaraq dedi:

– Ölkədəki bu davaları, nəhaq qanları, baş-kəsmə, gözcixarmaları görüb də, rahat olmaq olarmı?” Deməli, M.V.Vidadidən fərqli olaraq M.P.Vaqif ömrün nəşəsindən sevinən, əzabını toy-bayram sanan, hər şeydən ləzzət almağı bacaran bir şairdir. M.P.Vaqifin diplomat olması, siyasi dünyagörüşü, müxtəlif təbəqənin nümayəndələri ilə olan əlaqəsi imkan verir ki, o, M.V.Vidadidən fərqli olaraq pis, yaxşı gördüklərinin hər birində sabahkı günün xoş müjdəli işar-tılarını axtarsın. Belə olmasa, o, şair kimi nikbin ruhlu şeirlər yazma bilməz, diplomat, siyasət adamı kimi fəaliyyət göstərməyi bacarmazdı. Axı M.V.Vidadidən fərqli olaraq ona ümid, inam bəsləyənlər, etibar göstərənlər tək saray əhli deyil, həm də bütövlükdə Qarabağ və digər xanlıqların əhlidir.

Y.V.Çəmənəzəminli Vaqif və Vidadi obrazını hər birinin özünəməxsusluğunu nəzərə alaraq

yaradıb. Bu baxımdan da Y.V.Çəmənəzəminlinin “İki od arasında” əsəri mənbədir. Həm də hər bir kəsin oxuyub anlaya biləcəyi mənbədir. Bu mənbədən həm ədəbiyyatşünaslar, həm də oxucular istifadə etməklə Vaqif və Vidadi obrazının özünəməxsusluqları barədə geniş məlumat əldə edə bilirlər. Əsərdəki çoxlu sayda bədii detallardan bəzilərinə müraciət edək: Vidadi deyir:

“– A Pənah, insan yanı axırda ölməyəcək? Bu beş gün dünyanın cahu-cəlalı üçün bu qədər baş ağrısı çəkməyə dəyərmisən? Şah da, gədə da ölüb, torpağa qoyulacaq. Axırı ki, ölümdür, bu fani dünyanı zöhd və təqva ilə keçirmək daha yaxşı olmazdı?”

Vaqif dostunun bu tərkdünyalığına cavab olaraq gülümsədi, Vidadi məsələni anlayıb, cəld:

– Bilmirəm, – dedi, – zöhd və təqva işinə gəlmir. Bir az da qocalarsan, ölüm qorxusu canına çökər, onda məsələyə Vaqif olarsan. Hələ Vaqif deyilsən, fəna dünyaya bel bağlayan Pənah oğlansan.

Vaqif güldü:

– Ay molla Vəli, – dedi, – axı ölümü də Tanrı yaradıb, eşqi də, nəgəni də, gözəli də. Tanrı axirətdə mənə deməzmi, “Ay yassar, sənə ürək verdim – sevmədin, dodaq verdim – öpmədin, göz verdim – o yaşılbaş sonalara doyunca tamaşa etmədin?” Onda mən Tanrıya nə cavab verərəm?

Vidadi güldü:

– Vallah, Pənah, toy-bayramsan! – dedi. – Sənnən danışanda adamın ürəyi açılır”. Bu bədii detaldan Vaqifin nikbinliyini, Vidadinin bədbinliyini aydın şəkildə görürük və hər iki sənətkarın özünəməxsus keyfiyyətləri barədə dürüst məlumat əldə edirik.

Molla Pənah Vaqif yaradıcılığı milli intibah poeziyasının ən bariz nümunəsidir...

Molla Pənah Vaqifin yaşadığı dövr Azərbaycanda milli intibah dövrüdür. Milli intibah dövrünün göstəriciləri sırasına nikbinlik, gözüaçıqlıq, gerçəkçi olmaq, realist baxış və s. daxildir. Bunların hər biri Molla Pənah Vaqifin həyat və fəaliyyətində özünü göstərmişdir. Onun ictimai-siyasi xadim olmasında da az rol oynamamışdır. Heç şübhəsiz ki, Qarabağ xanı İbrahim xan M.P.Vaqifə inanmışdır. İbrahim xan M.P.Vaqifdəki bütün müsbət keyfiyyətləri görmüş və ona inanmış, etibar etmişdir. Əgər M.P.Vaqifdə hansısa qüsür görünürsə, yaxud hansısa qüsuru görmək istəyənlər varsa, onda onlar bunu M.P.Vaqifin natamamlığı kimi deyil, o dövr Azərbayca-

nının xanlıqlar, mahallar, regionlar düşüncəsinin qüsuru kimi qəbul etməlidirlər. Sözün doğrusu, o vaxt xanlıqlar düşüncəsi ilə yaşayan Azərbaycanda dünyagörüş natamamlığını anlamaq lazımdır. Belə olan təqdirdə diplomat Vaqifdən lazım olandan artıq nəyisə ummaq ədalətsizlikdir. Şair Vaqifə gəlincə qeyd edək ki, o, gözəlliyi mücərrədlikdən konkretliyə, daxildən zahirə gətirdi. Bununla realist, gerçəkçi olduğunu təsdiq etdi.

Molla Pənah Vaqif yaradıcılığı milli intibah poeziyasının ən bariz nümunəsidir. Onun yaradıcılığı intibah poeziyası ilə milli intibah poeziyasının sərhədini müəyyənləşdirdi.

M.P.Vaqif yaradıcılığı bir məsələni də dəqiqləşdirməyə kömək edir. Bunun sayəsində bilirik ki, Şərq intibahı, Azərbaycan intibahı bütövlükdə intibahın problemi kimi sistemli şəkildə tədqiq edilib öyrənilməlidir. Həm də Azərbaycan intibahı dedikdə XI-XII əsrlər yada düşür ki, bu məsələ hələ də öz izahını tələb edir. Belə ki, XI-XII əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti şərq mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi özünü göstərir. XI-

XII əsrlər şərq mədəniyyəti isə milli intibah deyil. Məhz milli intibah deyil, müsəlman-türk, geniş mənada şərq intibahıdır. Düzdür, XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda intibah hərəkatı başlanmışdır. Məsələn, Azərbaycanda şəhərlərin inkişafı (Bərdə, Gəncə və s.), iqtisadi inkişaf və s. Ancaq bunları hələ milli intibah kimi qəbul etmək olmaz. Milli intibahda milliləşmə məsələsi aparıcı rol oynamalıdır. Bu mənada XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf tarixində intibah dövrüdür. Ona görə ki, bu dövrdə milli özünüdərkətmənin təzahürü güclüdür. Eyni zamanda bu dövrdə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri yazıya alınır, aydın və asan doğma ana dilində ədəbi-bədii nümunələr yaranır, mədəniyyət nümunələri realist xarakter alır. Söhbət ondan gedir ki, bu dövrün şairi kimi Vaqifin üslubu özündən əvvəlki klassiklərin üslubundan fərqlənir. Məsələn, o, Füzulidən fərqli olaraq nikbinlik, şeirləri şux, dili isə hər bir kəsin başa düşəcəyi üslubdadır. Vaqifin dili öz dövrünün dil normalarını tam şəkildə əks etdirir. Ona görə də Azər-

baycan ədəbi dilinin tarixində “Vaqif dövrü”, “Vaqif mərhələsi” qəbul olunur.

XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində milliləşmə nöqtəyi-nəzərdən fərqlənir. Bu dövrdə dilin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşunda gedən milliləşmə bir normaya çevrilir. Və bu normanın təzahür imkanları M.P.Vaqif yaradıcılığında bariz şəkildə özünü göstərir. Klassik üslubla folklor üslubunun dialektik vəhdəti yaranır. Bu hal milli ictimai təfəkkürdə baş verən yeniləşməni M.P.Vaqif yaradıcılığında açıq şəkildə nümayiş etdirir. Hətta bununla da iş qurtarmır, folklor üslubu klassik üslubun dominantlığına qalib gəlir. Bunu M.P.Vaqif öz yaradıcılığında həyata keçirir. Bədii ədəbiyyatın qaynaqlarından biri folklor olduğu kimi, folklor üslubunu yüksəldən Vaqifin özü də özündən sonrakı ədəbi-bədii nümunələr üçün mənbə rolunu oynayır.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında M.P.Vaqifin xüsusi bir mərhələ olduğunu xarakterizə etmək üçün dilimizin inkişaf yollarına diqqət yetir-

mək vacibdir. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından sonra ədəbi dilimizin inkişafında XIII əsr xüsusi bir mərhələdir. Bu dövrdə Azərbaycan dili ərəb və fars dilləri ilə mübarizəyə qalxır, elm, ədəbiyyat dili kimi özünə yol açır. Təbii ki, ərəb, fars dilləri ilə bərabər, o dövrün ədəbi dili kimi işlənir. Daha sonra Nəsimi kimi şairin yetişməsi ədəbi dilimizin inkişafında Nəsimi mərhələsinin mövcudluğunu ortaya qoyur. Mirzə İbrahimov yazır: “Bizcə, “Dədə Qorqud”dan sonra Azərbaycan dilinin inkişafındakı xüsusi mərhələni Nəsimi dövrü adlandırmaq olar. Nəsimi Azərbaycan dilini əsrinin qabaqcıl fikir və arzularını ifadə edən yüksək bir dil səviyyəsinə qaldırdı. Nəsimi dilimizi ideallar uğrunda mübarizə dilinə, təbliğat və təşviqat dilinə çevirdi. Nəsimi öz fəlsəfəsi və təfəkkürü ilə əlaqədar olaraq, dilimizin çərçivəsini xeyli genişləndirdi. Ona tamamilə yeni təşbəhlər, ifadələr, fikirlər gətirdi. Bəzən Nəsimini anlamaq çətinliyi onun dilinin qəlizliyindən deyil, ifadə etdiyi fəlsəfi fikirləri dərk etmək üçün müəyyən tarixi, elmi, fəlsəfi hazırlığın yoxluğundan irəli gəlir”. [5, 469]

Azərbaycan ədəbi dilinin mövqeyi XVI əsrdə daha da güclənmişdir. Azərbaycan dili səfəvilər dövlətinin rəsmi dövlət dili olmuşdur. Xalq dili ilə yazılı dil bir-birinə yaxınlaşmış, bu da Şah İsmayıl Xətəinin şeirlərini xalis Azərbaycan dilində yazılması ilə bağlı olmuşdur. Bu dövrdə xalq dili ilə yazılı dil bir-birinə o qədər yaxınlaşmışdır ki, Qurbaninin dili ilə Şah İsmayıl Xətəinin dilini bir-birindən ayırmaq çətin olmuşdur. Belə bir bünövrə üzərində M.Füzuli yetişdi və o, Azərbaycan dilini Şərq xalqlarının heç biri ilə müqayisə olunmayacaq dərəcədə olan qəzəl dilinə çevirdi. Bundan sonra XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilində xəlqilik, sadəlik meyilləri gücləndi və dilimizin inkişafında Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı əsasında yeni bir mərhələ başlandı. Əhməd Cəfəroğlu bu mərhələnin başlanmasını doğuran üç cəhəti daha səciyyəvi hesab edir:

1) Milli dilin ədəbi yaradıcılıqda hakim mövqe tutması;

2) Xalq yaradıcılığının inkişafı və milli folklor janrının tam təşəkkülü;

3) Klassik üslubda olan şeirin folklorla qarşılıqlı təsiri zamanı keyfiyyət dəyişikliyinə uğraması. [6, 80-87]

Məhz bu qeyd olunanlar M.P.Vaqif yaradıcılığında dərin kök saldı, nəticədə onun yaradıcılığı ilə həm ədəbi dilimizdə, həm də ədəbiyyat tariximizdə yeni bir mərhələ başlandı. Bununla da M.P.Vaqif özündən əvvəl ədəbi dilimizin, ədəbiyyat tariximizin inkişafında rol oynamış ədiblərin ədəbi fəaliyyətini yeni bir yol açmaqla davam etdirdi. Bu yol sonra ədəbi dilimizin və ədəbiyyatımızın inkişafında XIX əsr mərhələsinin yaranmasında təməl rolunu oynadı. Yəni M.P.Vaqif özündən əvvəlki ədiblərlə özündən sonra gələnlər arasında körpü rolunu oynadı. Beləliklə, M.P.Vaqif özündən əvvəlki ədiblərin ədəbi fəaliyyətini milli zəmində yekunlaşdırdı və özündən sonra gələn ədiblərin (xüsusilə XIX əsr ədiblərinin) ədəbi fəaliyyətlərinin missiyasını müəyyənləşdirdi. Bu baxımdan XIX əsrdə Abbasqulu ağa Bakıxanovun, Mirzə Şəfi Vazehin və Mirzə Fətəli Axundovun milli ədəbiyyatı və dili inkişaf etdirmək missiyasını aktuallaşdırdı.

Təsadüfi deyil ki, Əhməd Cəfəroğlu Abbasqulu ağa Bakıxanovu, Mirzə Şəfi Vazehi və Mirzə Fətəli Axundovu xarakterizə edərək yazır: “Abbasqulu ağa həqiqi Azərbaycan tarixçiliyini yaradarkən, Mirzə Fətəli həqiqi realizmin təməlini təşkil edən ictimai tənqidi ədəbiyyatı vücuda gətirmiş, Mirzə Şəfi isə Azərbaycan mədəniyyətinin ölkə xaricində yayılmasının bayraqları olmuşdur”. [6, 82]

M.P.Vaqif həm də ədəbiyyatı ictimailəşdirmək missiyasını yerinə yetirmişdir. Ədəbiyyatın ictimailəşdirilməsi dedikdə onun hər bir kəsin tələbatında olmasını nəzərdə tuturuq. Belə ki, M.P.Vaqifə qədərki ədəbiyyat hansısa bir təbəqənin, zümrənin başa düşəcəyi anlayacağı səviyyədə olduğundan onu hər bir kəs qəbul etmək iqtidarında deyildi. Ancaq M.P.Vaqif ədəbiyyatı ictimailəşdirməklə onu hər bir kəsin anlayacağı, qəbul edəcəyi, başa düşəcəyi bir səviyyəyə gətirməyə nail oldu. Ona görə də dilimizin və ədəbiyyatımızın tarixində XVIII əsr mərhələsi dedikdə ilk növbədə M.P.Vaqif yada düşür. Onunla yanaşı, M.V.Vidadi, Q.Zakir də diqqət mərkəzində dayanır. Hər bir ədəbiyyatşünas bu dövr-

dən bəhs edərkən onların heç birindən heç cür yan keçə bilmir. Bu mənada milli ədəbi dilimizin və milli ədəbiyyatımızın inkişaf tarixini müəyyənləşdirərkən Əhməd Cəfəroğlu belə bir bölgü aparır: 1) X əsrə qədərki dövr; 2) “Kitabi-Dədə Qorqud” mərhələsi; 3) XII əsr farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatı; 4) XIII-XIV əsrlər; 5) XV-XVI əsrlər; 6) XVII əsr; 7) XVIII əsr; 8) XIX əsr; 9) XX əsrin birinci rübü (sovet hakimiyyətinə qədər). Bu bölgünü davam etdirsək: 10) Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı; 11) Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. [6, 76] O, XVIII əsr mərhələsində M.P.Vaqifi şeirimizdə realist üslubun banisi, Zakiri isə realist üslubun davamçısı və milli satirik ədəbiyyatın yaradıcısı kimi xarakterizə edir.

Beləliklə, M.P.Vaqif ədəbiyyat tariximizdə XVIII əsrə qədərki ədəbiyyatın yaratdığı tilsimi sındıran və XVIII əsrdən sonrakı ədəbiyyatı yeni istiqamətə yönəldən bir şair kimi özünü təsdiq etdi.

Ədəbiyyat:

1. Molla Pənah Vaqif haqqında. – Yusif Vəzir Çəmənəminli. Əsərləri, üç cildə, III cild, Bakı, “Avrasiya Press”, 2005
2. M.F.Axundzadə. Nəzm və nəsr haqqında. – Buludxan Xəlilov. Azərbaycan dilinin antologiyası. Bakı, “Bakı Çap Evi” nəşriyyatı, 2013
3. Məmməd Cəfər. Mirzə Fətəlinin ədəbi-tənqidi görüşləri. – Buludxan Xəlilov. Azərbaycan dilinin antologiyası. Bakı, “Bakı Çap Evi” nəşriyyatı, 2013
4. Həmid Araslı. Şeirimizin fəxri. – Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004
5. Mirzə İbrahimov. Dilimizin inkişaf yolları haqqında. – Buludxan Xəlilov. Azərbaycan dilinin antologiyası. Bakı, “Bakı Çap Evi” nəşriyyatı, 2013
6. Elşən Əbülhəsənli. Əhməd Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq irsi. Bakı, Azərnəşr, 2006
7. Mahmud Allahmanlı. Təxəllüsü Vaqif, nəzmi dürəfşan. Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya, Bakı, 2017

MÜNDƏRİCAT

Molla Pənah Vaqiflə bağlı həqiqət və yenə də həqiqət... ..	3
Yusif Vəzir Çəmənəminlinin “İki od arasında” romanında Molla Pənah Vaqif obrazı... ..	24
Səməd Vurğunun “Vaqif” dramında Molla Pənah Vaqif obrazı... ..	44
Molla Vəli Vidadi ilə Molla Pənah Vaqif arasındakı dostluq... ..	67
Molla Pənah Vaqif yaradıcılığı milli intibah poeziyasının ən bariz nümunəsidir... ..	85

Buludxan Xəlilov

**Molla Pənah Vaqif:
özü və tarixin sözü**

Çapa imzalanmışdır: 09.04.2018

Kağız formatı: 70x100 1/32

Həcmi: 3 çap vərəqi

Sifariş: 171

Sayı: 300

«Adiloğlu Çap Evi»nin mətbəəsində
çap olunmuşdur.

Ünvan. Bakı şəh., Ə.Salamzadə 9c